श्रोत्रेति स्वं स्वमात्मानं न पश्यन्ति तत्र किमु वक्तव्यं परमात्मानं न पश्यन्तीत्यर्थः सर्वज्ञ आत्मैव तेषां स्वेन्द्रियचिन्मात्रत्वमुक्तं सर्वदर्शीति तेषामेव द्रष्टृत्वमुक्तं पुनः सर्वज्ञ इति दृश्यद्रष्ट्रोर्नियन्तृत्वं सर्वेश्वरशब्दोक्तस्य पौनरुक्त्यं ५ एवं स्वात्मनि साक्षिप्रमाणं प्रदर्श्य बाधकाभावमप्याह यथेत्यादिना ६ ज्ञानात्मवान्ज्ञानेनैव तत्त्वरूपवान् ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ७ आत्माप्रत्यक्षप्रमाणेनापि न प्रत्यक्षो यत इति तद्दृष्टान्तमाह। पश्यन्निति सोमे चन्द्रे आदर्शतले प्रतिबिंबितं जगत्तल लक्ष्म कलंकवद्दृश्यं पश्यन्नपि न विंदति इदं जगदेव चंद्रे दृश्यत इति न जानाति। एवं स्वात्मज्ञाने ऽस्तीति पराङ्गः न चायमेकान्तेन विषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति अपरोक्षत्वात्प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरितिवा। तथापि ब्रह्माभिन्नत्वेनात्मा

श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना। सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वज्ञस्तानि पश्यति ५ यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा। न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ६ तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ। अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ७ पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विंदति। एवमस्ति न वोत्पन्नं न च तन्न परायणं ८

तत्त्वात न च उत्पन्नं ननु यद्यात्मैव ब्रह्म तर्हि सञ्ज्ञात एव न च तज्ज्ञाने शोकादिनिवृत्तिरूपं फलं दृश्यते ऽतः किं शास्त्रेणेत्याशंक्याह न च तत् परायणं तत् आत्मवेदनं न परायणमिति न च न हि तत्परायणमित्यर्थः तथा च श्रुतिः यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यतीति ज्ञातोपि भर्तृवदन्यथात्वेन गृहीतत्वात्तत्परायणं नायं शास्त्रेपेक्ष्यत इत्यर्थः भर्तृः किल राजवक्त्र मोहदेशस्थो भूत्वा मे रमाया भर्ता मृतो वस्त्राणां क्रन्दन्त्या ज्ञात इति राज्ञे ज्ञापिते तं च समीपगतं राज्ञा यश्पन्नपि वीरो यान्न पश्यती वेत्या चक्रन्दते वृद्धाः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अपि वा दृष्टमपि पदार्थमनुमानेन तन्नामंतीत्याह रूपेति। स्थूलदृष्ट्या रूपवंतमपि दृक्ंउदयास्तमने आद्यंते मृन्मात्रत्वेन अरूपत्वात् बुधाः धिया अरूपं मृन्मात्रमेव समन
पश्यंति। यथाहुः आदावंते च यन्नास्ति वर्त्तमानेपि तत्तथेति तथा तज्ज्ञाः उदयास्तमयगतास्तद्दृशिनः सवितुर्गतिं दूरत्वाद्दोषात्प्रत्यक्षेणागृह्यमाणामपि देशांतरप्रा
प्तिलिंगेन धिया पश्यंति। एवं दृश्यमानस्यासत्त्वे ऽदृश्यमानस्य सत्त्वे च दृष्टांतद्वयमुक्तं ९ दार्ष्टांतिकमाह तत्रेति। यथेदं तथाह दूरस्थं रविगतिवत्तद्वत् दुर्लक्ष्यं प्रकारांतरप्रा

रूपवंतमरूपत्वादुदयास्तमने बुधाः धिया समनुपश्यंति तज्ज्ञाः सवितुर्गतिं ९ तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सविप
श्चितः प्रत्यासन्नं निनीषंति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितं १० न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोभिसिद्ध्यति सूत्रजालैर्य
था मत्स्यान्बध्नंति जलजीविनः ११ मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्य
ते १२ अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति हि नः श्रुतं तद्वन्मूर्त्तिषु मूर्त्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति १३ ॥ ॥

रा[illegible]

स्तानं बुद्धिप्रदीपेन पूर्वोक्तरीत्या समनुपश्यंतीत्यनुषज्यते। प्रत्यासन्नं निकटस्थमपि ज्ञेयं प्रपंचं निनीषंति नेतुमिच्छंति किं प्रति ज्ञानाभिसंहितं ज्ञानशब्देनाभिसंहितं ज्ञा
नशब्दाभिधेयब्रह्मसंज्ञं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः तन्नेति ब्रह्मणि प्रविलापयितुमिच्छंतीत्यर्थः १० एतच्चोपायेनैव सिद्ध्यतीति सदृष्टांतमाह
नहीति ११ उपादानोपादेययोर्भेदात् मृगेण मृगग्रहवत् ज्ञानेन सजातीयेन ज्ञेयं गृह्यते न वशीक्रियते मृगमेवेहेत्यर्थः १२ मूर्त्तिषु स्थूलदेहेषु मूर्त्तिस्थं लिंगदेहस्थं
ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन धीवृत्त्या १३

पी० ८३

93

नत्वात्मनोधीवृत्तिविषयत्वेनदृश्यत्वापत्तिरित्याशंक्याह। नोत्पन्नंहंतेति। पराबुद्धिरन्तर्मुखीधीवृत्तिः परंसूक्ष्मंबोध्यं नपश्यतिघटवत तथाचवृत्तिव्याप्तिरेवब्रह्मणोफलव्याप्तिरित्यर्थः यथोक्तं। फलव्याप्यत्वमेवेह शास्त्रकृद्भिर्निराकृतं ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्ष्यतेइति १४ वृत्तिरूपोपाधिलयेपिब्रह्माप्तिर्नेत्यमूल्यशेषइतिसदृष्टांतमाहयथेतिचन्द्रमावास्यायांसूर्येणसहवासंप्राप्यस्वलिंगत्वात्ज्ञापकोपाधिसूक्ष्मत्वात्तथा॰नष्टं शरीरिणंविद्धि १५ कोषः स्थूलशरीरंस्वावृत्या

नोत्पन्नं हंते यथा वेन्नमिंद्रियैरिंद्रियाण्यपि तथैवेह परा बुद्धिः परं बोध्यं न पश्यति १४ यथा चंद्रोप्यमावास्यामलिंगत्वान्न दृश्यते न च नाशोस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणं १५ क्षीणकोपोप्यमावास्यां चंद्रमा न प्रकाशते तद्वन्मूर्त्तिविमुक्तोसौ शरीरी नोपलभ्यते १६ यथाकाशांतरं प्राप्य चंद्रमा भ्राजते पुनः तद्वल्लिंगांतरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः १७ जन्मवृद्धिः क्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते सा तु चांद्रमसी वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः १८

विमुक्तः १६ एवंस्वस्मिन्समाधौ आत्मनः सत्वमुक्त्वा व्युत्थानेलिंगेनोपितदाह यथेति स्वाकाशांतरं स्वप्रकाशभेदं॥ ॥लिंगांतरमित्युक्तेः समाधौ पूर्वलिंगनाशउक्तः तथा दृष्टिसृष्टिमायेन लिंगांतरोत्पत्तिरित्यर्थः १७ जन्मेति चांद्रमसी चंद्रमंडलस्य वृत्तिर्धर्मः एवंशरीरस्यैवजन्मादिर्नात्मन इत्यर्थः १८ ॥ ॥

राम० ८३

तत्रपरमतेनयुक्तिमाह उत्पत्तीति उत्पत्त्यादिकालभेदात्परिमाणादिभेदेन शरीरभेदेऽपि स एवायं देवदत्त इति शरीरिणो ऐक्यं प्रत्यभिज्ञायते एवममावास्यामित्यदर्शनेन लक्ष्यमाणेन तत्र दर्शनं गतोऽपि मूर्तिमान्लब्धदेहः शंवंज्ञाप्येक एव बाल्याद्यवस्थानरश्चात्मा वेदेदेहोत्यर्थः १९ देहदेहिनोः संबंधोऽयं प्रतीयमानोऽपि कालत्रयेऽपि नास्तीत्याह नेति। चिद्रूपं देहिनं अचिद्रूपो देहः प्रकाशमंधकार इव स्प्रष्टुं स्पृष्टुं वा न शक्नोतीत्यर्थः २० एवं सत्यपि देहं विना न देहिनः प्रकाशो [illegible] नापि देहिनं विना देहप्रकाश इति प्रकृतिसदृष्टांतमाह द्वाभ्यां यथेति तमो राहुः अदृश्योऽपि दृश्येनार्कादिना युक्त एव प्रकाशते। एवमात्मा देहेनेति अयमहमस्मीति प्रकाशते देहाभावे तु स्वयं सोऽनस्पष्टं

उत्पत्तिर्वृद्धिर्वपुषां यथा सद्भिर्निगद्यते चंद्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् १९ नोपसर्पति हि स्वं वह्नि शशिनं दृश्यते तमः विस्तरेश्चोपसर्पेश्च न दृश्यस्य शरीरिणां २० यथा चंद्रार्कसंपृक्तं तमस्तदुपलभ्यते तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरी तूपलभ्यते २१ यथा चंद्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते २२

प्रकाशत इत्यर्थः विनाशमेवाप्नोतीति भवतीत्यादि स्फुटेः २१ यथेति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्थ्यन्वयः यथा अर्कविप्रमुक्तो राहुर्न प्रकाशते एवं चैतन्यमंतरेणाज्ञो देहान प्रकाशते इत्यर्थः दार्ष्टांतिके ऽत्र योजनात तद्वत एतद्रूपवत अप्रकाशमानं शरीरं सत् यत्नेन पश्यामीति तद्वच्छरीरस्य विदात्माने न निर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यत इति स्वर्गी ध्वस्त इत्यादौ स्वर्गमात्रं अस्य सदृश शरीरस्य आत्रानुपलंभो विवक्षितं अन्यथा परीत्याः सर्वलोकोऽपि शरीरोपलंभे स्यात् अन्वयः यदृशोऽन्यः यथा अक्तरीत्या व्यभ पोऽपि लोकयो रन्योपलंभे शरीरान्वयव्यतिरेकौ दर्शनीयौ २२

मो १

मो०
५४

९५

मि१ ग्रु१

नचैवंमरणेशरीराभावादात्मनोप्यभावः स्यादित्याशंक्य तत्रापिशरीरांतरसंबंधोस्तीतिसदृष्टांतमाह यथेति अमावास्यामयेणसहवासंगतश्चंद्रः स्मार्तैर्नदृश्यतेनचेन समपातरेर वासंस्थ्यमानोपितद्युक्तोस्त्येव एवमेकशरीरनिर्मुक्तआत्माकर्मणःफलभूतैः शरीरांतरैः युज्यतएवेतिनशरीराभावादात्माभावोस्तिहेत्वभोवादित्यर्थः २३ एकोनविंशः देहसंबंधस्यापरिहार्यत्वंस्वस्थतामु मुक्तोदृहेगोमाभूदितितन्निवृत्तिसाधनंयोगंवक्तुंसदृष्टांतंदेहवियोगप्रकारमाह यथेति। यथाव्यक्तंस्थूलशरीरंशेतेस्वप्ने

च्या१

यथाचंद्रोमावास्यांनदृश्यैर्युज्यतेगतः तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यतिकर्मणः २३ इतिमोक्षधर्मेषुमनुबृहस्पतिसंवादे॥ ॥

मनुरुवाच यथाव्यक्तमिदंशेतेस्वप्नेचरतिचेतनं ज्ञानमिंद्रियसंयुक्तंतद्वत्प्रेत्यभवाभवौ १ यथांभसिप्रसन्नेतुरूपंपश्यति चक्षुषा तद्वत्प्रसन्नेंद्रियत्वात्ज्ञेयंज्ञानेनपश्यति २ सएवलुलितेतस्मिनयथारूपंनपश्यति तथेंद्रियाकुलीभावेज्ञेयंज्ञा नेनपश्यति ३ अबुद्धिरज्ञानकृताअबुद्ध्याकृष्यतेमनः दुष्टस्यमनसःपंचसंप्रदुष्यंतिमानसाः ४ ॥ ॥

दो१

चेतनंलिंगशरीरंचेत्यव्यक्तादिद्युक्तं चरतितद्वत् संसारःइंद्रियसंयुक्तंलिंगमपिशेतेस्वप्नेकेवलंज्ञानंप्रेत्यलिंगात्वियुक्तचरतितद्वत्प्रभवोमोक्षइत्यर्थः १ ज्ञेयमात्मानंज्ञा नेनबुद्ध्याआत्मज्ञानाल्लुप्यतेतद्वदिंद्रियजयादुद्भवतीत्यर्थः २ विपर्ययेबंधमाह सएवेतिज्ञानेबुद्धौनपश्यति ३ अबुद्धिरविद्यात्रनित्याशुचिदुःखानात्मसुदेहादिषुनि त्यसुखस्वत्वादिर्नित्यबुद्धिः विपर्ययरूपाताचअज्ञानजाकृष्यतेरागाद्याक्रांतंभवतिपंचश्रोत्रादयः मानसाःमनःप्रधानाः ४ ॥ ॥ ॥ ॥

५४

तं १ सुखं २

अज्ञानतमसः मोहरूपाः अवगाढो ऽत्यंतमग्नः अहृष्टवत् धर्माधर्मपुंजः यथास्यात्तथाभूतात्माजीवः विषयेभ्यः शब्दादिभोगार्थं निवर्त्तते अतः प्रवर्त्त्यते ५ अतं नाशं गतं
अंतगं हि तीयाध्यितेति समासः तदर्थः तच्छास्त्रश्रवणसेवाभावप्रधानो निर्देशः अन्यथार्थः स्वसाधनयोः विपरीतं ७ प्रविलच्छे आत्मनिवृद्धौ ८ प्रसृतैर्विषयेष्वनग

ते १ सु २

अज्ञानतमसो विषयेष्ववगाढो नितरां अहृष्टवद्भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्त्तते ५ तदर्थच्छेदेन भवति प्रत्यक्षमेष ह
कल्मषात् निवर्त्तते तदा तदर्थः पापमंतगतं यदा ६ विषयैः संसर्गाच्छास्त्रस्यात्तसंश्रयात् मनसा चान्यथाकांक्षे
मरं न प्रतिपद्यते ७ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्म्मणः यथादर्शतलेप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ८
प्रसृतैरिंद्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी तस्मादिंद्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ९

तैः नियतैः निगृहीतैः इंद्रियैः रूप्यंते निरूप्यंते इति इंद्रियरूपेभ्यः शब्दादिभ्यः यच्छेत् आत्मानं इंद्रियसंयमनं एव निगृह्णीयात् ९

गो०
९५

लवणोदकन्यायेन कारणे कार्यलयनियमादिंद्रियमनोबुद्धिज्ञानमहत्तां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्विलयायतेषां कार्य॰कारणभावमाह इंद्रियेभ्य इति। पूर्वं कारणं ज्ञानं
जीवात्मा। महत्तरमात्मा तथा चानेनैव क्रमेणाऽकृतावपींद्रियादीनां विलायनं दृश्यते पच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तत्पच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महतिनि [illegible]

९५

इंद्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परा ततः बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं
महत १० १० १० १० १०

६१

यच्छेद्ध्यान आत्मनीति क्कत्वर्थोक्ता वाक् वाचं वाक्तादि वाह्येंद्रियाणि मनसि नियच्छेत् मनसी इति दैर्घ्यं छांदसं। वागादिव्यापारं त्यक्त्वा मनोमात्रेणावतिष्ठेत् तथा
मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धौ नियच्छेत् तां च महत्यात्मनि भोक्तरि नियच्छेत् आत्मीयेनावन्मात्रेणावतिष्ठेत् तमपि शांते परस्मिन्नात्मनि पर
स्यां काष्ठायां स्वपालसमस्तविशेषे नियच्छेदिति १० ॥
६१

रा०
९५

त्रविलापनक्रमनियमाय उक्तमिति क्रममाह अव्यक्तादिति अव्यक्तात् अहं चिन्मात्रात् पुरुषात् तं मनसः श्रोत्रादीनि श्रोत्रादिभिः शब्दादयः प्रसक्ताइत्यर्थः तथाच श्रु
तौ श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येतीत्यात्मनि हि विषयाणामिंद्रियमन आदीनां लयः प्रबोधश्च एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः यथायतनं वित्र
तिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति प्राणशब्दितेभ्य इंद्रियेभ्यो देवानामादित्यादीनां तेभ्यो लोकानां चोत्पत्तिः श्रूयते तस्मादुक्त एव शब्दार्थः ननु किमर्थमयं क्र
मो विवक्ष्यते असमाधौ समाधिं मनिहृत्यर्थमिति चेन्न तथा हि सर्वकल्पानउपरो नरकल्पप्रविविकृतो योगिनो निरुध्यमानं चित्तं देहेन विनलयाभ्यासात् क्षीयते तत्त्व
स्थं

अव्यक्तात्व्यक्तं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ११ यदा तान्त्यज
ति शब्दादीन्सर्वास्तव्यक्तयस्तथा विमुंचेन्प्राकृतान्ग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते १२ ॥ ॥ ॥

तावे १

क्षितिवनस्थो वावस्थां वा सहसा गच्छतीति तो लयविक्षेपो हेयतयाभ्यसेत् तेलयविक्षेपर हितं मनः कृत्वा स निश्चलं यदा यातममनीभावं तदा तत्परमं पदमिति तत्र स्थूलप्रपं
चात्तत्त्वं गच्छन्नममध्ये लीनः सप्रसप्तस्सूक्ष्मात्कारणं गच्छन्नलीनो विदेहः कारणात्तत्त्वं गच्छन्नलीनः प्रकृतिलयः प्रहंप्राप्तो जीवन्मुक्तः तत्र द्वौ संसार्येव मध्यमौ
क्रममुक्तिभाजौ चतुर्थः सद्योमुक्तिभागिति ११ तदेतदाह यदा तानिति तान् जतिरुजितो व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनि कारणशरीराणि मुक्त्वा हार्दाकाशे
भासमानानि विमुंचेत् प्राकृतानप्रकृतस्थानग्रामान्ग्रामवद्दतः कारणंपायस्पतं स्वविषयस्थानानि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि मुक्त्वा मृतं कैवल्यमश्नुते १२

पाक्रप:२

मो०
२६

96

प्राकृतान्यामानिमत्र संख्याभिमतान्यष्टकृतिमीयसंज्ञीनि आत्मन एवेंद्रियाध्यक्षरूपात्तमप्याविशंति यद्दर्शनमाहदूराभ्यां उद्यन्निति १३ इंद्रियगुणान्इंद्रियभोग्यान्रूपादीन् आहृत्य आत्तं स्वरूपं गच्छतीति योजना १४ अस्य च नः पुनर्देहावाप्तौ हेतुमाह प्रणीतमिति प्रणीतं कर्मणा उपस्थापितं मार्गं विषयं कर्मणा नीयमानः कर्मफलं प्रवृद्धं प्राप्नोति यतः प्रवृत्तं प्रवृत्तिप्रधानं धर्मं पुण्यपापात्मकं। आसवानप्यात्मविदिति पाठे प्रारब्धकर्ममात्रविषयोयं श्लोकः १५ एतत्परिहारार्थं निवृत्तं धर्ममाह वि

उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमंडलं स एवास्तमुपागछंस्तदेवात्मनि यछति १३ अंतरात्मा तथा देहमाविश्येंद्रियरश्मिभिः प्राप्येंद्रियगुणान्पंच सोस्तमावृत्य गछति १४ प्रणीतं कर्मणां मार्गं नीयमानः पुनः पुनः प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवित २५ विषया विनिवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते १६ बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना मं१ यदा मनसि वर्त्तते विर तदा संपद्यते ब्रह्म प्रलतं तत्रैव प्रलयं गतं १७ ॥

षयाइति आहरणं आहारो विषयभोगस्तद्वर्जितस्य विषयाः शब्दाद्यभिलाषाः निवर्त्तंते परं तु रसो वासनात्मको न निवर्त्तते सोपि परं आत्मानं दृष्ट्वा स्वात्मवासनस्य कल्पका कामस्य पुंसो निवर्त्तते भोगेछां त्यक्त्वा आत्मानं पश्यतो विषयबंधो निवर्त्तत इत्यर्थः १६ कर्मगुणैः कर्माणि गुणभूतानि येषां तैर्विषयसंगैः मनसि मनः प्रधाने लयं प्राप्तैः स्मितामात्रे। तदा मनोपि निःशेषः ब्रह्म संपद्यते कुतः पतनं तत्रैव प्रलयं गतं भवति १७ ॥ ॥ ॥ ॥

गप०
२६

न२

ब्रह्मपदार्थमाहात्म्यस्पर्शनमिति स्पर्शादिहीनत्वात् स्पर्शनादिक्रियानाश्रयः अनिंद्रियत्वात् घ्राणादिक्रियाहीनं अघ्राणवान् अवितर्क्यं च अनुमाणागम्यं ईदृशं परंब्रह्म
सत्त्वेबुद्धिः प्रविशते १८ अध्यायार्थं उपसंहरति मनसीति आहृतयोग्यादिव्यक्तरूपः मनः संकल्पकृतत्वात् तत्रैव प्रग्रामं भवति॥ यावा द्रूपाद्यवायविश्रणी तं संस्क्रां देष
निमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति एवं मनसो बुद्धौ बुद्धेर्जीवे तस्य ब्रह्मणि विलयइत्यर्थः १९ भिन्निर्वित्तिनकारः काकाक्षिवद्भयत्रसंवध्यते कार्ये

ज्ञानं २ मग्ना

अस्पर्शनमथ एवैनमनात्मा चदर्शनं अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परं १८ मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वतिगतं मतिं म
तिस्त्वतिगता ज्ञानेत्वभिगतं परं १९ इंद्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः न बुद्धिर्बुध्यतेव्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति
२० मोक्षधर्मेषु मनुबृहस्पतिसंवादे ॥ ॥ मनुरुवाच दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते यस्मिन्नशक्यते कर्तुं
यत्नस्तं नानुचिंतयेत् १ भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिंतयेत् चिंत्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते २ प्रज्ञया
मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ३ ॥ ॥ ॥

णकारणाव्यासि इंद्रियादयः स्वंस्वं कारणं न बुध्यंते सूक्ष्मं तु विद्वांसः सर्वे पश्यन्ति तत्र हनुविद्वान् अन्तरेण स्वं स्वं कार्यं पश्यंतीत्यर्थः २० विंशः दुःखोपघाते इति दुः
खहेतोरुपघाते प्राप्तेपि योगे विघ्ने सतीति। शारीरे व्याधौ मानसे शोकादौ च यस्मिन् सति यत्नो योगाभ्यासः कर्तुं न शक्यते तं दुःखोपघातं नानुचिंतयेत् अचिंत
अचिंतयैव तत्परिहारादित्यर्थः १ एतदेवाह भैषज्यमिति ३

मो०
९

९७

प्रज्ञामेवाहानित्यमितिनगृध्येत्तगर्वं कुर्यात् ४ उपक्रमं प्रतीकारोपायं ५ मरणं भवति ६ तेषु ज्ञाभिगता: ७ पालनेचतेषामुद्वेगं संबंध: दु:खि
पिचवतिनाधिगम्यतेकदाचित् ८ एवंदु:खनिवृत्त्युपायं वैराग्यमुक्त्वा सर्वप्राप्त्युपायं ब्रह्मात्मज्ञानमाहृत्य ज्ञानमिति ज्ञानं ब्रह्मज्ञेयं अहंकारादिद
र्शनं तदात्मनात्र्यभिनिर्दिष्टं तत्त्वविषयानिष्पन्नं । सुतरवमन: ज्ञानगुणं ज्ञानस्यधर्म: कनकस्येवकटकं । प्रज्ञाकरणै: ज्ञानेंद्रियै: संयुक्तं तद्धर्मान्वानि

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचय: आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पंडित: ४ न जानपदिकं दु:खमेक: शोचितु
मर्हति अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ५ सुखाद्बहुतरं दु:खं जीविते नास्ति संशय: स्निग्धस्य चेंद्रियार्थेषु मो
हान्मरणमप्रियं ६ परित्यजति यो दु:खं सुखं वाप्युभयं नर: अभ्येति ब्रह्म सोत्यंतं नतं शोचंति पंडिता: ७ दु:खमर्था
हि युज्यंते पालने न च ते सुखं दु:खेन चाधिगम्यंते नाशमेषां न चिंतयेत् ८ ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मन: प्रज्ञा
करणसंयुक्तं ततो बुद्धि: प्रवर्तते ९ ॥ ॥ ॥

ततोऽनंतरं बुद्धिर्विषयाकारावृत्तिर्भवति एतेनपदेनद्वंद्वं मन सोपक्रम्य सर्वाणिवेतानि पंचज्ञानस्यनामधेयानि भवंतीत्यर्थ: एवंरूपादिनाप्रज्ञापुनि
शापज्ञानेब्रह्मत्वेनेनकारणैर्देवता भूतानि भौतिकानामर्थानां प्रज्ञानसंप्रज्ञाप्रतिष्ठत्वंच व्यवहारककार्यायेनोक्तोनामेव प्रज्ञां ब्रह्मेतिचरंता अनेनार्थेन ब्रह्मादैत
पारत्रयेणादर्शितं चतुर्थेन तत्कारणावियोगहेतव: बुद्धिरितिचोक्तं ९ ९ ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०
९

बुद्धेर्निर्गुणतत्त्वाभिव्यक्तिहेतुत्वमाह यदेति यदा कर्मगुणैः कर्मविपाकैः संस्कारैः सहिता बुद्धिः मननिमननात्मिकायां धीवृत्तौ वर्तते तेन तदा मनःपरिणामेन तत्त्वं ब्रह्म
प्रज्ञायते तेनार्थशब्दानुसंधेयहेतुमाह ध्यानेति ध्यानं यमनियमादिभिः स्वांगैः सहितं ध्यानं ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहसंततिः समाधियोगास्तत्त्वनिदिध्यासनेन समाधिनात्म
ह्याकारवृत्तिविशेषेण कर्मगुणोपेतेति पदे कर्मणः वाद्यविषयप्रकाशनादर्थैरिति व्याख्येयं १० गुणवतीन्द्रियादिमती गुणेषु रूपादिषु अपरोक्षज्ञानात ११
यदा स्वज्ञाननाशकाले ध्यानं ध्येयं वस्तु मनसि धीवृत्त्यैव प्राप्नोति स्वमिव प्रतेरेवं नमित्यज्ञानसापिकारणं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिस्मृतेः निकषे यथा व

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना १० सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते
अवश्यमिभिः स्तनगिरेः शृंगादिवोदकं ११ यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजं तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषं निकषे
निकषे यथा १२ मनस्त्वपहृतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकं न समक्षं गुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शने १३ ॥ ॥

गुणनिकषं स्वर्णरेखापरीक्षणनिःस्पृशा यं ज्ञापते १२ विषयत्वेन निकषवत्तत्त्वप्रज्ञापनेवेन ज्ञाप्यं ब्रह्मणश्चापद्येनेत्याशंक्याह मनस्त्विति मनोऽवस्थाकारा
वृत्तिः पूर्वं स्वखंडवैतन्याभिव्यक्तेः प्रागेवापहृतं स्वखंडप्रकाशेन तिरोभूतं क्रमः यस्मादिन्द्रियार्थानां शब्दादीनामेव तन्निदर्शकं तदपि चाध्यवसानेनैव तस्मादहमनवस्थ
दिपसंन्निकर्षगुणांतरादिं अपेक्षते तथा अत्रनो हेतोः निर्गुणस्यरूपादिहीनस्य तत्त्वनिदर्शकमनोऽनवस्थाननाद्व्याप्तिः १३ ॥ ॥ ॥

उपसंहरतिसर्वाणीतिद्वाराणीइंद्रियाणि।संवार्यपिधायमनसिसंकल्पमात्रेणस्थितःसन्नतमपिमनसिबुद्धौहृत्पद्मविलाप्यएकाग्रतांप्राप्यसौआत्ममात्राका
रतांप्राप्यततपरंततःएकाग्रतातःपरं १४ तमेतंलयक्रमंयुक्त्याउपपादयति यथेति गुणांशइतन्मात्ररूपोपंचीकृतभूतसंज्ञाःतेषांसमुत्सोहृदेसतितत्कार्या
णिमहाभूतानिनश्यंति।तथाहिश्रुतिः कारणनाशपूर्वकंत्वंकार्यनाशस्यदर्शयति सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतेतिउदकेविलीनम
नुखिल्योलीयतइतिश्रुत्यर्थः तथाचार्थः जलप्रख्यस्थितिखिल्यप्रख्यसप्रकृतेपेक्षकाप्रकृतेपेक्षपरिमाणानतिरेकात्खिल्योपादानंजलंस्वोपादानेरसतन्मात्रेविलीय

सर्वाण्येतानिसंवार्यद्वाराणिमनसिस्थितः मनसेकाग्रतांकृत्वाततःपरंप्रपद्यते १४ यथामहांतिभूतानिनिवर्तंते
गुणाकृयेतथेंद्रियाण्युपादानबुद्धिर्मनसिवर्तंते १५ यदामनसिसाबुद्धिर्वर्ततेंतरचारिणी व्यवसायगुणोपेतातदासंपद्यतेमनः
॥ १६ ॥

तेनजलप्रख्यतस्यनस्तदुपादानत्वात् तस्मात्तच्छुक्रंकृत्स्नाजलनाशात्खिल्यनाशइतिस्मरणाचगुणाकृयान्भूतकृयइति यथापंदृष्टांतः तथामनसिच्छ्रहंकारेलीयमा
नाबुद्धिःस्वकार्याणीद्रियाणिगृहीत्वैवलीयते १५ ननुकारणेलीयमानंकार्यंस्वदोषमाकारणमपिदूषयेत जलक्षिप्तलवणखिल्यइवजलंक्षाररसेनेत्याशंक्या
हयदेति।बुद्धिर्व्यवसायोनिश्चयःसएवगुणोधर्मःतेनउपेतापिश्चंतरोहंकारेवर्तमानानिर्णया। यथाच्छ्राकृतंसंनरोपेतमपिकुंडलंस्वर्णस्थमेवनदृष्टं।मनसिपराबु
द्धिर्भवति।तदामनएवभवतिमधुरंजलंतत्खिल्यप्रकारेणमितितेनतद्दृष्टांतविजातीयत्वंनगृहमिवेत्यर्थः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

त्पादिमन्दिर

ननु त्रिगुणात्मको मनः शक्तिनो हंकारो विनातीये निर्गुणे लीयमानः स्वधर्मेणानर्पितः स्वयमेवे नाशंक्याह गुणवृद्धिरिति यानेन गुणाः सत्वो रजस्तमो वि-
न्नत तथ्यानगुणं मनोहंकारः गुणवृद्धिं विषये सह पदा गुणोपेतं गुणात्मतामाहीत्मलप्रत्ननिमितियावततां अयक्राख्यां उपेतं प्राप्तं भवति तदा सर्वान्गुणा-
न्सर्वगुणात्मकमव्यक्तमपिहित्वा [illegible] निर्गुणं चत्वा प्रविलाप्य निर्गुणं प्रतिपद्यते यदि सत्वादयो न प्रविलाप्याः स्युः तर्हि तेषु लीनं मनः सलिलवत्
योगिवत्पुनरुत्मजेत्कारणस्यानाशात् न चेष्टं अनिमित्तं नरणभावान्नोन्मजतीति वाच्यं श्रुतेर्यः क्रतकल्पनाप्रसंगात् तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानात्कृतत्त्वे

८१

गुणवृद्धिर्गुणोपेते परध्याने गुणं मनः तदा सर्वान्गुणान्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते १७

त्सलंकृपनेज्ञानादेवं सर्वपाशापहानिरिति श्रुतेः नत्वहंकारस्य प्रधाने प्रलयात् कृतकृत्यत्वं निमित्तमप्रयोजकमिति निवस्त्रत्वक्तैवादृष्टस्य च प्रयोजकत्वाभि-
धानात् तस्मात्सत्वमपि प्रविलापनीयं न च गुणात्मकस्य तस्य निर्गुणे तत्त्वं भवति उक्तहेयापातात् अतो रज्जूरगादिवत्तत्वाध एवास्य प्रलयः तदिदमुक्तं मनो गुणा-
न्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते गुणान्उपादायेत्यर्थः हित्वेति दध्यातेः ह्रस्वं न तु जहातेः न हि कारणं स्त्वौर्यस्यास्याप्राप्तिः तस्मात्मनो लेपाधिष्ठाने ब्रह्मणि मानस्य
षष्ठ सक्तिरिति दिक् १७ ॥ ॥क १

मो०
९९

अहंकाराद्युपादानंपरस्याव्यक्तास्यगुणत्रयंतस्यस्वरूपंदुर्वचमित्याह।अव्यक्तस्येति।निदर्शनंदृष्टांतः अव्यक्तेनसहतुल्येहनास्तिकिंचनेतिश्रुत्याबाधात्।नापिन
रशृंगवदसत्।तत्कार्यस्योपलंभात्।नापि सदसत्त्वविरोधात्।तस्मादनिर्वचनीयमित्याह।पदन्यासोवाग्व्यापारोयत्रनास्ति।अतस्तत्रनिदर्शनमपिनास्तीत्य
र्थः।अतएवतस्यासिद्धिरपिनसंभवतीत्याहकस्तमिति १८ अतः श्रवणादिजन्येनसाक्षात्कारेणैवात्मतत्त्वंनिश्चिनुयादित्याह तपसेतितपसाआलोचनेनध्यान

अव्यक्तस्येहविज्ञानेनास्तितुल्यंनिदर्शनं यत्रनास्तिपदन्यासः कस्तंविषयमाप्नुयात् १८
तपसाचानुमानेनगुणैर्जात्याश्रुतेनच निनीषेत्परमंब्रह्मविशुद्धेनांतरात्मना १९

न१
जेनसाक्षात्कारेणअनुमानेनमननाख्यपक्षत्वनुसंधानेनगुणैःशमदमादिभिःजात्याआत्मचित्स्वधर्मेणश्रुतेनवेदांतश्रवणेनविशुद्धेनांतरात्मनामनसा।परमंब्र
ह्मनिनीषेत्ज्ञातुमिच्छेत्।परमंशोधितत्वंपदार्थं ब्रह्मतत्पदार्थंप्रतिपादयितुमिच्छेदितिवानयदिहिकर्मत्वात् १९ ॥ ॥ ॥ ॥
ते१

मो०
९९

उक्तविषयानत्वदर्शिनौ नेतेवहिःस्वतत्त्वदेहस्थानं नास्तीत्याह गुणाहीन इति। तं तं निष्प्रपंचं मार्गं वहिरपयेनापि अनुवर्त्तन्ते अनुसरन्ति। दृष्टं तं न पश्यन्त्यपि न पश्यन्तीत्य
र्थः ननु वहिः कार्यात्मना भेदः अन्तःकारणात्मना भेदः यथा सुवर्णस्वरूपेण कुंडलादिरूपेण वा भिन्नं चेतिय परेष्टं शक्यं न दृष्टिमपि स्यात् किमिति वहि
रपि भेदावभासः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धः पलायन इति चेत् न सप्यथा सैंधवघनो ऽनंतरो ऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे ऽयमात्मा ऽनंतरो ऽवाह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एवेत्यात्मन एकरसत्वश्रुतेः अन्तरं कारणं वा स्वं कार्यं तयोरभावात् प्रपंचकृत्स्नः प्रज्ञानमात्र इति श्रुतेरर्थः वहिरपि ज्ञेये तत्र दृष्टे न चिदात्मना संमितं। न
न्वहे तु गुणाभावात् तत्स्वप्रकृतेस्तु छत्वात्। प्रकृत्या वा चिन्त्याभाव्याहृ… कैकगम्याः प्रधानपरमाणुस्वभावशून्यवादात्मकाः नन्वहितं निस्तर्क्यं। तस्मा

गुणाहीनो हि तं मार्गं वहिः समनुवर्त्तते गुणाभावात्प्रकृत्या वा निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितं २० नैर्गुण्यात् ब्रह्म वाप्नोति सगुणात्मा
न्निवर्त्तते गुणप्रवारिणी वुद्धिर्हुताशन इवेंधने २१ यथा पंचविमुक्तानि इंद्रियाणि स्वकर्मभिः तथा हि परमं ब्रह्म विमु
क्तं प्रकृतेः परं २२ ॥

दं तत् वहिरेकरसं ब्रह्म [illegible] एकस्मिन् व्यक्तेनि परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोः समानसत्ताकत्वं वक्तुमशक्यमित्यवश्यं हेयो ऽन्यतरस्मिन्। व्यभिचारित्वाद्भेद
एव हेय इति निर्विवादमेकरसमित्याकरे विस्तरः २० वुद्धिः नैर्गुण्यान्निर्विषयत्वात् ब्रह्म प्राप्नोति। सगुणात्मा सविषयत्वात् निवर्त्तते ब्रह्मणः सकाशादिति
शेषः गुणप्रवारिणी। २१ यथेति स्पष्टो यथा कार्यत्यागेन कारणा ऽज्ञानात्मनावस्थानं एवं तरीयेकारणत्यागेन चिन्मात्रात्मनावस्थानमपि संभवतीति भावः २२

मो०
१००

एवमिति लौकिकदृष्टांताभिप्रायः प्रकृतितः अज्ञानात् शरीरिणः चिदाभासाः जीवात्मानः निवृत्तौ अज्ञानस्य यथा ऽज्ञानाच्छुक्तिरजतादाविव प्रवर्त्तंते कर्मणि तन्नि
वृत्तौ निवर्त्तंते अनिवृत्तौ तत्स्वर्गप्रवृत्तिफलं २३ पुरुषः जीवः अतिमानः इदमित्थमेवेति धीः विपर्ययो वा भूतसंज्ञाफलं विना शिल्पनिश्चयः २४ ननु प्रवाहति
त्यस्य वि पर्यये कुतो विनाश इत्याशंक्याह एतस्येति एतस्य भूतसंघस्य आद्या प्रवृत्तिः प्रथमसर्गः प्रधानान्मायापाशवलाद्व्याकृतादेव तदनंतरं मिथुनान्वीजा

100

एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्त्तंते शरीरिणः निवर्त्तंते निवृत्तौ च स्वर्गं चैवोपयांति च २३ पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेंद्रियाणि
च अहंकारोभिमानश्च संदोहो भूतसंज्ञकः २४ एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्त्तते द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषा
न्नियच्छति २५ धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथा श्रेयोप्यधर्मतः रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् २६ शांतो मोक्षधर्मे पुर
हस्पति[illegible]संवादे ॥ ॥ ॥

कस्माद्येन व्यक्तिमभिव्यक्तिं च अविशेषात् विशेषाः पंचमहाभूतानि तदन्ये अविशेषाः पंचतन्मात्राणि एकादशेंद्रियाणि अहंकारश्च तान्यभिप्रायं एवं वचनं। द्विती
या प्रवृत्तिः मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छति नियमयति। न पुनर्याहृच्छिकी सृष्टिरित्यर्थः एवं च यथा घटशरावोदंचनादीनां च विशेषाणामविशेषो मृन्मात्रं एवं विय
दादि विशेषाणामप्यात्मा विशेषः प्रधानमिति तत्प्रवाहनित्यत्वं सृष्टेरिति भावः २५ प्रकृतिं प्रलयकाले एति विरक्तो ज्ञानवान् प्रकृतिबाधेनात्मज्ञानं भवति मुच्य
त इत्यर्थः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ नवा१ ॥ ॥

राम०
१००

न २ न १

यस्मादुत्क्रम्यते श्रेय इत्येतं श्लोकं व्याकुर्वन्नुक्तमर्थमुपसंहरति यदा तैः पंचभिः पंचेत्यादीनाऽध्यायेन पंचभिः शब्दादिभिः स्वविषयैः सह पंचेंद्रियाणि मनसा कैपि सह युक्तानि निगृहीतानि मनसेत्यत्रैव बुद्धेरपि ग्रहणं कृतिं यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति श्रात्मानात्मनो रंतं विविक्तत्वं मणिसूत्रदृष्टांतेनोक्तं १ ऐकात्म्यसिद्ध्यर्थमनेनैव दृष्टांतेन सर्वत्रात्मव्याप्तिमाह तद्देवेति २ प्रसक्तात्मा श्रासक्तचित्तः श्रासंगे हेतुमाह स्व

मनुरुवाच यदा तैः पंचभिः पंच युक्तानि मनसा सह अथ तत्तद्रुप्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितं १ तदेव च यथा सूत्रं सुव र्णे वर्तते पुनः मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा २ तद्द्गोष्वमनुष्येषु तद्द्हस्तिमृगादिषु तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्ता त्मा स्वकर्मभिः ३ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययं तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ४ यथा ह्येकरसा भूमिरोष ध्यर्थानुसारिणी तथा कर्मानुगा बुद्धिरंतरात्मानुदर्शिनी ५ ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता अभिसंधिपूर्व कं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ६ ६

कर्मभिरिति ३ येन येन पित्र्येण दैवेन गांधर्वेण प्राजापत्येन वा ब्राह्मेणेह तत्र तेन पत्यस्य देहस्य प्राप्यमित्यर्थः यद्यत्कर्म यज्ञादिकं ४ कर्मभेदाद्देह विशेषसंयोगे दृ ष्टांतमाह यथेति अंतरात्मानुदर्शिनी स्वाः सा तथा साक्षीत्यर्थः साक्षिप्रकाश्यापि प्रकर्मानुसारिणी बुद्धिर्भवतीत्यर्थः ५ ततोभिसंधिः इदं साधयेयमिति यत्नः तत त्का मसंदः ततः फलावाप्तिः ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

र सेना १

मो०
१०१

फलमिति अनेनक्रमेणानन्तदेहधारणादिरूपंफलंकर्मात्मकंकर्मशुभंवाकर्मतत्त्रेयात्मकं अहमर्थोद्रष्टा अहमर्थोपिज्ञाताआत्मजीवरूपः सोपिसदसदात्मा चिद्रूपः ७ ज्ञानानांचिज्ञअर्थोनांफलानांदेहानां ज्ञेयानांबुद्धीनांकर्मणांसंचितानांचक्षयांतेयत्फलमिवफलंआत्मनत्वप्रकाशः विषयावस्थाकारश्चमांतःकरण

म१

फलंकर्मात्मकंविद्यात्कर्मज्ञेयात्मकंतथा ज्ञेयंज्ञानात्मकंविद्याज्ज्ञानंसदसदात्मकं ७ ज्ञानानांचफलानांचज्ञेयानांकर्मणांतथा क्षयांतेयत्फलंदिव्यंज्ञानंज्ञेयप्रतिष्ठितं ८ महद्धिपरमंभूतंययत्यपश्यंतियोगिनः अबुधास्तंनपश्यंतिह्यात्मस्थंगुणबुद्धयः ९ पृथिवीरूपतोरूपमपामिहमहत्तरं अद्भ्योमहत्तरंतेजस्तेजसःपवनोमहान् १० पवनाच्चमहद्व्योमतस्मात्परतरंमनः मनसोमहतीबुद्धिर्बुद्धेःकालोमहान्स्मृतः ११ कालात्सभगवान्विष्णुर्यस्यसर्वमिदंजगत् नादिर्नमध्यंनैवान्तस्तस्यदेवस्यविद्यते १२ ॥ श्री ॥ श्री ॥

दृष्ट्वाज्ञानसाक्षात्कारोयस्मात्तविद्यात्तानं दिव्यंज्ञानमितिपाठेदिविहार्हाकाशाख्येकारणेब्रह्मणिभवंदिव्यंज्ञेयवस्तुनिप्राप्ति तंज्ञाने ८ ज्ञेयस्वरूपमाहमहद्धिति महत्त्रिविधपरिच्छेदशून्यंअतएवपरमंमागुद्धिः सापरादेरभूतायस्मात्तरत भूतंनित्यसिद्धं आत्मस्थंबुद्धिस्थं गुणेषुविषयेषुबुद्धिर्येषां ९ महत्वंव्याचष्टेपृथिवीतित्रिभिः १० कालःअव्यक्ताख्यंजगत्कारणं ११ विष्णुःपरंब्रह्म ॥ ॥ ॥ ॥

छि२

मो०
१०१

शे१

महत्वहेतुकं पर्मात्मंयावष्टेनादित्वादित्तिह्याम्यां। अव्ययः अपक्षयरूपः अनंतत्वज्ञात्वैश्च विभागवत् यत्रात्मनश्यमनच्छ्रुणोतीतिनइत्यंतन्मर्यैतनु‍ः खमित्तित तस्पदुः खलक्ष्णते १३ धामेवधामच्चाश्रयः सोप्यगलाद्रात्वाकालविषयात्च्चनित्यात्नुः खात्मकात् १४ गुणोष्विति एते मुक्ताः शुद्धचिदात्मानः गुणेषु मान

अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्च सोव्ययः अतेतिसर्वदुः खानिदुःखं स्यं नवदुःच्यते १३ तद्ब्रह्मपरमंप्रो क्तं तद्धामपरमंपदं तद्गत्वाकालविषयाद्विमुक्तामोक्षमाश्रिताः १४ गुणोर्धैनप्रकाशंते निर्गुणत्वात्ततः परं निष्क्रियत्वात्कृणोधर्मस्तथानंत्यापकल्पते १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्प१

मेपव्यवहारेषुप्रकाशंतेज्ञानरूपेणामेयेषुवा लेनघटः सन्पटः सन्निनेपचरूपेण। सुखात्मनावा। अत एवो क्तं अस्तिभातिप्रियं रूपंनामचेत्यंशपंचकं आद्यं त्रयंब्रह्मरूपंततोद्वयमिति। ततः गुणोभ्यः परिक्षष्टं ब्रह्म। निर्गुणत्वादेव ततनिष्क्रियत्वलक्षणः शमदमोपरमादिरूपोधर्मो निर्विकल्पकः सचब्रह्मतःसन् आनंत्यायमोक्षाय १ ॥ ॥

मो०
१०२

102

इत्यरत्नि अध्ययनादिधर्माः लक्ष्यन्ते शरीराणीति लिंगशरीराणि अपापिनाः न तत्संस्कारकत्वेन तद्गताः न तत्र अनाधेयातिशये चिदात्मनि गताः अत एव यत्नसाध्यः
अविनाशी च १६ ब्रह्मणि तद्विपर्ययमाह न चेति। शरीरमात्रिस्य संभवस्याविर्भावो यस्तत्तादृशमपि यत्नसाध्यं न भवति धर्मवत् यतो नादिमध्यं नैवान्तोऽस्तीति वस्तु समासः

अचोयत्नं धिया मानि शरीराणि अपापिनाः निष्कामेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्याविनाशिनः १६ न चैवमिष्यते ब्रह्म
शरीराश्रयसंभवं न यत्नसाध्यं तत्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तत् १७ आचामादित्यथा मान्यं यत्नषामादिरुच्यते
अंतस्यादिमतां दृष्टो नत्वादिर्ब्रह्मणः स्मृतः १८ अनादित्वादनंतत्वात् तदनंतमथाव्ययं अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं
द्वंद्वाभावस्ततः परं १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मभावस्य साध्यत्वेन निश्चितमनित्यत्वं स्यादित्यर्थः यद्वा शरीरं लिंगं आश्रयते पापापापफलयोरिति शरीराश्रयं शरीरात्संभवतीति तादृशं च धर्मत्वरूपं। अस्मत्तत्र शरीरं उदासी
नं चेत्यर्थः १७ आचामिति ब्रह्मभावस्यादिमत्वे अवश्यं विनाश इति भावः १८ अनादित्वात् अजन्यत्वात् अनंतत्वात् ध्वंसप्रमूतत्वात् अत एव च अनंतं व्यापकं अव्ययं च योम
भवत द्वंद्वानि मानापमानापमानादीनि १९ ॥ ॥

मो०
१०२

ध्यु १

त १

ननु असाध्यं नित्यं वा न [illegible] स स्वर्गं वेत्स्यति किमिति तत्र सर्वैर्न स्मर्यते इत्याशंक्याह अदृष्टत इति। अदृष्टं भाग्यं न दृष्टं लेभ अनुपायात [illegible] उपायाभावात अत्रादृष्टत इति च त विधा ध्यात्मिक तत्वं [illegible] पत्नी कर्मणां तथा कर्मणाः विषयभोगाख्यस्य प्रतिसंधिः प्रतीपः संधिर्वियोगः विषयेभ्य उपरम इति यावत तेन पंचविधा वा त्वात् दृष्टिरुक्ता। तेन तत्त्वदृष्टिरूपेण हेतुना उपायेषु प्रवर्त्तमानाः पुरुषा येनोपायेन तत्परं गच्छन्ति तत्र पश्यन्ति। तत्र पंचरूपाः सांख्यसूत्रे। आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः बाह्या विषयोपरमात् पंच च तुष्टयोऽभिहिता इति आसां अर्थः शास्त्रात् प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानं तत्साक्षात्कारस्तु न इतिरूपः प्रकृतेः परिणामः स च स्वयमेव परिणामक्रमेण भविष्यति किं ध्यानाभ्यासेनेति प्रकृत्याख्यातुष्टिरंभ इत्युच्यते। एतावतापि न कृतार्थता सर्वेषामभ्यासेन विवेकख्यात्या पत्नेरनर्थः प्रव्रज्याविधिः सा दृष्ट तत्तन्मात्रेण कृतकृत्यता किं ध्यानेनेत्युपादानाख्या तुष्टिः सलिलमित्युच्यते प्रव्रज्यापि कालविशेषापेक्षैव कैवल्यहेतुरित्यलमुत्तमतयेति तत्र भीमवस्थाने कालाख्या तुष्टिः ओघ

फल २

अदृष्टतोनुपायाच्च प्रतिसंधेश्च कर्मणः। न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परं २०

इत्युच्यते। कालोपि पूर्वपुण्यवशादेव विवेकसाक्षात्कारं महलमापन्नानां बालानामिव जनिष्यति किं ध्यानाभ्यासेनेति तुष्टिर्भाग्याख्या वृष्टिशब्देनोच्यते। सैवेह मुख्यत्वात [illegible] दृष्टत इत्यनेन गृहीता अनयैव सूचितानां तुष्टीनामाक्षेपत्वेला भावादिति विषयाश्च पंच [illegible] तेषु वैराग्यरागपि पंचत्ववत्त्वम् [illegible] र्जनेदुः खं दृष्ट्वा या उपरतिः सा पारं गञ्चीर दिना धननाशे दुःखं दृष्ट्वा या सा अपारं भोगेनापि धननाशे दृष्ट्वा यद्दुःखं तज्जा उपरतिः पारापारं भोगेपि तृप्तिर्नास्ति दोषदर्शनाद्या उपरतिः सा अनुत्तमांभः नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीत्यायेन भोगे हिंसादोषदर्शनाद्या उपरतिः सा उत्तमांभः एवं विषयोपरमात्पंच तुष्टयो अत्र कर्मप्रतिसंधिशब्देनोच्यन्ते एवं नव तुष्टयः

टि १

तन्मात्रेण कृतार्थतां मत्वा न सम्यगुपायेषु प्रवृत्ते रात्मदर्शनं भवतीत्यर्थः २० ॥ ॥

त ३

व१ ग२

कदाचित्तुष्टेनैकं जित्वा ध्यानेषु नष्टेऽपि ध्यानजसिद्धिविपर्ययादप्यात्मतत्त्वं न पश्यतीत्याह विषयेषु चेति तत्र प्राणिनां स्वाभाविको विषयेषु संगः विषया अप्सरआदीकाः शाल्मल
स्वर्लोकगताः शाश्वताः मधुमत्यां योगभूमौ स्थितस्य योगिनः संकल्पमात्रोपनताः इमे सत्याः कामा आत्मन्नपिधानादेहे तो यापि धिनाः छादिताः संकल्पादेवास्य पितरः समुत्ति
ष्ठंतीत्यादिश्रुतिभ्यः अतो हेतोरविरक्तो योगी मनसाऽपि तद्योगैश्वर्यसुखं स्पृहन् सकलकामनिर्मूलनप्राप्यं परं ब्रह्म न प्रतिपद्यते न साक्षात्करोति। अत्र अन्न दित्सने न सिद्धिवि
पर्ययो दर्शितः तत्र सिद्धयः सांख्यसमये सूक्ताः ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोंकुशस्त्रिविधः इति। अस्यार्थः ऊहः वितर्कः श्रु
तस्यार्थस्य युक्त्या चिंतनं मननमित्यर्थः शब्दः शब्दजं ज्ञानं मोक्षशास्त्रस्य उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनपाठात्पर्यज्ञानं अध्ययनं उपनिषदर्थस्यावाप्तिः आध्यात्मिकाधिभौति का
धिदैविकभेदेन त्रिविधं दुःखमतस्तद्विघातास्त्रयः सांख्यमुख्याः सिद्धयः तथा सुहृत्प्राप्तिः परविद्यावत्सदाचार्यलाभः दानं वित्तशुद्धिजन्या विवेकप्राप्तिः देहशोधनेरतस्य

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य वदर्शनात मनसा चाप्यदाकांक्षन्परं न प्रतिपद्यते २१ ॥

तस्यैता अष्टौ सिद्धयः तत्र ऊहशब्दाध्ययनसुहृत्प्राप्तयः तारं सुतारं तारतारं रम्यकं चेति क्रमेणाभिधीयंते दानाख्याश्च तस्य सदामुदितं प्रमोदो मुदितं मोदमाना इति चाभिधीयंते
एताः सप्त ज्ञानप्रसादसोपानभूता अपि कुयोगिनं प्राप्य विपर्ययस्तु फलामुः तदिदमुक्तं सिद्धेः पूर्वोऽकुशस्त्रिविधः सिद्धेर्मोक्षस्य अंकुशस्य विकार निवा र कस्त्रिविधः
एको विद्यादिः पंचविधो विपर्ययः द्वितीयोऽशक्तिः सा च एकादशेंद्रियवधाः सप्तदश बुद्धिवधैश्च शक्तिरुद्दिष्टा ता काविरा स्त्रीत्वादयः एकादशेंद्रियवधाः तुष्टीनां पूर्वोक्तानां सिद्धीनां
वान्तवोक्तानां विपर्ययात्सप्तदश बुद्धिवधाः अनंगो वलीवर्दन्यायेन तुष्टीः पृथक्कृत्य विपर्ययाशक्तितुष्टयस्त्रिविधोंऽकुशः मनसा चाप्यदाकांक्षन्नित्यनेन सूचितः २१ ॥ ॥

प१ स१

द्वा१ तृत्य२

तत्राप्यस्याकांक्षायांहेतुमाह। गुणानितिगुणान्विषयान्यतःपश्यंति तस्मात्परंनिर्विषयं। गुणार्थिनःगुरुपाः २२ अतिमोक्षार्थंगुणासक्तापगमोनिर्गमस्यान्विषयान्नाअत्रुवंतीत्याह
गुणैरिति। उभयेषांतत्त्वेपिआंतरैर्गुणैर्बुद्ध्यादिभिः स्वरूपभूतैः सत्यकामत्वादिभिः परंउपलक्षितंभूमेनैवगृह्णीशारीरस्थैरोयुति उभयेषांत्वेपिआंतरैर्गुणैर्बुद्ध्यादिभिः स्वरूपभूतैः
सत्यकामत्वादिभिः परंउपलक्षितंभूमेनैवाग्निशास्त्रेयैरोवाचेद्दकलाभित्याह अनुमानादिति २३ अत्रैतानुभवंप्रमाणयतिसूक्ष्मेणाध्याननिशितेनदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यास
पा४ क्ष्मेसूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुतेः शब्दश्रोत्रगंधघ्राणादिषुप्रकाश्यप्रकाशकयोः आकाशभूम्यादिरूपैकोपादानकत्वनियमात् उपादानोपादेययोश्चाभेदात्घटादिरूपंमन

गुणान्यदिहपश्यंतितदिच्छंत्यपरेजनाः परंनैवाभिकांक्षंतिनिर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः २२ गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथंविद्यात्परान्गु
णान् अनुमानाद्धिगंतव्यंगुणैरवयवैः परं २३ सूक्ष्मेणमनसाविष्णोर्वाचावक्तुंनशक्नुमः मनोहिमनसाग्राह्यंदर्शनेनचदर्शनं
२४ ज्ञानेननिर्मलीकृत्यबुद्धिंबुद्ध्यामनस्तथा मनसाचेंद्रियग्राममक्षरंप्रतिपद्यते २५ ॥ ॥ ॥

स्वचक्षुरादिरूपेणमनसापथ्यापद्यते। एवंदृश्यदृश्ये अपिदर्शनमात्रोपादानेदर्शनादभिन्नेइत्यर्थः २४ ईदृगभेदस्यहेतुमनुभवमेवाह। ज्ञानेनेतिज्ञानंब्रह्मात्माकाराधी
वृत्तिः तयाबुद्धिंदेहाद्यात्मभ्रमकलुषितांनिर्मलीकृत्यसर्वसंशयहीनांकृत्वा। तथावक्ष्यति भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपराव
रेइति। तथाबुद्ध्यामनोपिसंकल्पात्मकंसंकल्प्यसंकल्पकरूपेणस्वप्नादौस्थितमितिनिश्चित्य। तथाजाग्रत्कालेपिमनसाइंद्रियग्रामंशब्दादिसहितंमनोमात्रमिति
निश्चित्यविलोमक्रमेणअक्षरंक्षरतीतिअक्षरंतस्माद्दृष्टदृश्योपरिणामिनमविकारिणंतद्भिन्नंचिन्मात्रंदर्शनंप्रतिपद्यते २५ ॥ ॥ ॥

बुद्ध्याचरमहत्त्वाध्यानपरिपाकोत्थयाहीनः निर्वृत्तिकः मनसा विचारात्मकेन समद्धः एवंभितिशेषः अवणामननयानिन्यार्थः निराशिषं आशीरथासप्रार्थनातद्रहितं सेनैवरूपेण परमानंदत्वात् ॥ निर्गुणं आत्मानंउपैतिप्राप्नोति । विलीयमानाः आशीर्भिरकुली । क्रियमाणाः पथावायुः काष्ठांतर्गतं वह्निं नोद्दीपयति तथ्यनुत्तिएवमेतेपि अंतःस्थमात्मानं प्रज्वलंतीत्यर्थः २६ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । गुणानिति विषयाणामादाने आभिमुख्येनरवंडेन आन्नविश्वविलापने कृते सति मनः बुद्धिपराय बुद्धिपरम बुद्ध्यपेक्षपायत्त्वरं ब्रह्म
न १

बुद्धिग्रहीरणोमनसासमद्धो निराशिषंनिर्गुणमभ्युपैति परंत्यजंतीह विलोड्यमानाद्भुताशनं वायुरिवेंधनस्थं २६ गुणा
दानेविप्रयोगेचतेषांमनः सदाबुद्धिपराववाभ्यां अनेनैवविधिना संप्रवृत्तो गुणापायेब्रह्मशरीरमेति २७ ॥ ॥

तस्मैनत्वासयेभवति तेषांगुणानांविप्रयोगेपृथक्त्वे अग्रहणे सतिमनः सदा सर्वस्मिन्नपियुगेबुद्ध्यपेक्षपायत्त्ववरं बुद्धिकल्पितं ब्रह्मलोकांतमैश्वर्यं त्रिवर्गं च तमनैश्वर्यं च
तत्वासयेभवति अनेनप्रकारेणविधिना । वंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मनः इत्यादिवचनेन गुणादानेसंप्रवृत्तः ब्रह्मशरीरं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति शारीरमितिपाठे शा
रीरोजीवस्तयोर्ब्रह्मशारीरयोरभेदे सामानाधिकरण्यं २७ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु लोके च तद्धीःभेदो दृश्यते यथा सुवर्णकुंडलमित्तिनयोरुपादानोपादेयभावेन यथा वा शुक्लः पट इति तयोर्गुणगुणिभावेन। यथा वा शुक्तीरजतमित्यधिष्ठानाध्य
स्तभावेन। यथा वा मिहोदेवदत्त इति तीव्रगुणयोगेन। नाद्यः ब्रह्मणो विकारित्वापत्त्या कूटस्थत्वनाशापत्तेः न द्वितीयः आश्रयनाशं विना गुणनाशासंभवात् मुक्तौ जीवत्व
नाशेव ब्रह्मणोपि नाशापत्तेः न तृतीयः मिथ्याभूतस्य जीवस्य मुक्त्यनुपायोगात् परिशेषात् स एव पक्षः शिष्यते तत्रापि यथा ऽनेनाविष्टो देवदत्त इति वद् ब्रह्मसाम्यात्मनति विद्वे
देवसंपत्तिस्तथा देहादिहंहकत्वं पोणजीवेपि ब्रह्मशब्दः यद्वा पोषावावगौतमाग्निरित्यत्र स्त्रीरूपं प्रतीकमविद्यमानवत्कृत्वानत्राग्नेरुपासनं एवं जीवममि[illegible]
~~[illegible]~~ एवं जीवमविद्यमानवत्कृत्वान च ब्रह्मोपास्यं यद्वा यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति मन एव ब्रह्मभावारो

अयमात्मा पुरुषो विश्वकर्मा सोयमक्तत्वं गच्छति संततकाले नैरेवा पंचेंद्रियैर्वर्धमानैर्म्लायद्भिर्विवर्ते
नैकामरूपः २८ ॥ ॥

पेणोपास्यं एवं जीवेपि ब्रह्मभावं आरोप्यात्मतत्वकामस्यात्मोपासनं विधीयते आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतिषु इत्याशंक्याह अयमात्मेति अयमक्तेति वाङ्मनसागोचरत्वो
क्त्या मनआदिवस्प्रतीकत्वादिकं निरस्यते आत्मेति व्यापकत्वव्यवैनमरूपत्वोक्त्या कीटभृंगवत्परमात्मनरसालभ्यत्वमुच्यते। पुरुष इति पुरि शेते इति मुक्त्यन्त्यागोरणात्मत्वं
निरस्यति। व्यक्तकर्मेति देहाद्युपाधियोगात्कर्मसमवायोत्र दृश्यते। अत एव श्रूयते आरामस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चनेति। अंतकाले स शिथिलयमोक्षणामत्ततमकाले
वाव्यक्त एवात्मा स व्यक्तत्वं मत्तरणेलेवगतं मयैव। तत श्वाव्यक्तस्यात्मनोः ॥ राम

मो०
१०५

105

स१

व्यक्तेन वस्त्रग्राहिलक्षणो भेदाभावाद् देहेन घटत इति विंबप्रतिविंबन्यायेनौपाधिक एव तयोर्भेदः स चोपाधिभूताया अविद्याया निवृत्तौ निरवशेषेण लीयत इति युक्तमुक्तं ब्रह्म शरीरमेतीति । नन्वेवंविधे आत्मनि कुतो दुःखित्वप्रतीतिरित्याशंक्याह तैरेवेति तैः प्रसिद्धैः आकाशमरूपत इति च्छेदः जलसूर्यस्यापनमथैवात्मनि दुःखित्वादि न्वमहत्याह ग्लायद्भिर्वा वाशरीरोपमार्थै ग्लायन्निव आवर्त्तते लोकहृदये संचरति घटाकाशवत् । तथा च स्वतंत्र एव वोपमा सूर्यकादिवदिति । सूर्यवत्ति । कृतिः प्रति विंबसूर्यः आदिपदाद् घटाकाशाः तथा चात्मनि भेदगतिं वचारयंति श्रुतयः यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा घटसंहतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटे नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इत्यादयः १८ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
१०५

सर्वैरिति । अयं चिदाभासः देहे लिंगशरीरं प्राप्तः पंचभूतानि स्थूलदेहाकारेण परिणतानि तदाश्रयश्च स्यात् अस्ति परमेणाविवक्तेन अंतर्यामिणा हीनः सन् न गच्छ
तिगतिरूपलक्षणं किमपि कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः कुतः असामर्थ्यात् कुत्र कर्मणि कर्म कर्तुमित्यर्थः हरतिश्रोतं प्रसिद्धं एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादिकं द्योत
यति । अयं भावः जलसूर्यघटाकाशयोः श्वावल्गमनेइवात्मनि दुःखित्वादिकं भासमानमपि परमार्थतो नास्ति नाप्यस्य तन्निहारे सामर्थ्यं मस्ति उपाधिपक्ष
पातित्वात् । उपाधेश्च स्वाकर्मानुरोधी अस्येच्छया चेष्टाश्रयत्वात् अतो तर्यामित्वं चेश्वरस्य युक्तमिति २९ ननु प्राण्यंतर्यामिणोः अनादित्वान्नित्ययोः प्रवर्त्य

सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो देहे प्राप्तः पंचभूताश्रयः स्यात् नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणो हि हीनस्तेन परमेणात्मरूपेण २९
ध्यानरः पश्यति नांतमस्मात्यं नश्वासाभविताचेतिविद्धि परं न पश्यतीह विलोड्यमानं यथाज्यवं वायुरिवार्णवस्थं ३०

प्रवर्त्तकयोः सतोः कथं चिदाभासस्य दुःखान्मुक्तिः स्यादित्याशंक्याह एष इति यथाऽन्येरदृष्टोपि रथिन्या अंतो स्ति अविमुक्तत्वात् । एवं रः स्वसंततेरप्यंतो स्ति
जन्मत्वात् यथा वा वायुनार्णवस्थं तरणादिकं यथाज्यवं यथा प्रवाहं वायुनैव लोड्यमानं इति तन्न स्वयमानं वायुरेव परं पारं नयति । एवं कर्मवायुभिः ऊह्यमानं समास
मुद्रस्थं जीवपोतं कर्माण्येव चित्तशुद्ध्यादिजननद्वारा परं पारं नयतीत्यर्थः यथोक्तं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां ३० ॥

मो०
१०६

106

पश्चात्तयै रश्मीनामुदयास्तमयावेवं चैतन्यभासामपि स्त इत्याह दिवाकर इति। गुणान् रश्मिमंडलेन जगद्व्यापित्वं एकं जीवः सत्वांच विज्ञमुद्धोसानो दृपे सति रश्चिदिवव न संसारल
पोदृश्योपश्यतीत्यर्थः निर्गतः विशेषवान् सविलादिवमेवानन्न हंकारो यस्मात्तस्मा निर्विशेषवान् ३१ एक[illegible]रणार्थमुपसंहरति अनागतमिति। अनादेः संसारस्य सर्वमपि
सर्वपुरुषस्य क्वचिज्जन्मनिधाममेवास्तीदं त्वमृतत्वं अनागतं आगतस्यानिहत्यपोगान्न स्वयंभुवं अजंजन्मस्यावश्यविनाशित्वात्। प्रभवत्यस्मात् निधीयते
[illegible]लीयते स्मिन् कार्यजातमिति प्रभवनिधानं एवमपि अव्ययं प्रधानवत्परिणामि नित्यं। परिणामिनो नाशावश्यभावेन नित्य[illegible]त्वायोगात्। सनातनं यदनंतं
आदिमध्यांतशून्यं मोक्षस्वरूपं। अनादिमध्यामृतमिति पाठः अपनाशहीनं। यतः ध्रुवं अविचाल्यं। ईदृशं प्रत्यगभिन्नं वस्तु निवाप्य ज्ञात्वा नन्तवेदप्रसिद्धं परं अ

दिवाकरो गुणानुपलनिर्गुणो यथा भवेदपगतरश्मिमंडलः तथाप्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवान् सनिर्गुणं प्रविशति ब्रह्म
चाव्ययं ३१ अनागतं सुकृतवतां परां गतिं स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययं अनादिमध्यांतमजमव्ययं ध्रुवं निर्वाप्य तत्परम
मृतत्वमश्नुते ३२ शांतौ मोक्षधर्मेषु मनुबृहस्पतिसंवादः॥ ॥

गौणां अमृतत्वं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति अपाम सोमममृता अभूमेति कर्मप्राप्यममृतत्वं श्रूयते तच्च गौणं कर्मजस्यानित्यत्वायोगात्तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति [illegible] श्रुतेश्च। यथाहुः
आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति। मुख्यममृतत्वं प्राप्तस्य तु पुनरावृत्तिः संसारमंडले। तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टं नित्यं सर्वमोक्षाख्यं तत्त्वं ततः सिद्धमप्य
ज्ञात्वाद्वाप्रमिव कंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तव्यं। अज्ञानापगममात्रेणेति सिद्धं ३२ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु मनुबृहस्पतिसंवादार्थ
प्रकाशो नाम द्वात्रिंशोध्यायः॥ ॥ छ ॥

शां०
१०६

२।१३

पृथिव्यायांते निवाप्यतस्मात्ममप्यत्वमच्युतेऽइतिब्रह्मसाक्षात्कारस्यमोक्षहेतुत्वमुक्तंतच्चनिर्गुणदर्शनंसगुणज्ञानपूर्वकमितिमत्वामन्विहितंश्रीकृष्णंप्रागेवम
हर्षीणांमुखात्परमात्मायमितिज्ञानवताराज्ञा इति संवादायकृष्णस्तत्वंपृच्छतिपितामहेत्यादिना। ननुइहपुंडरीकाक्षपदेनविग्रहमुपलक्ष्यतत्त्वाऽच्युतत्वादिवि
शेषणानांसंगतंनहिकृष्णशरीरंगाहंदेहेरेवोत्पन्नमितिपक्षेपिपराहंशनांजन्मविनाशवत्वात्तत्तविग्रहस्यापितद्दृष्टत्वंपन्यायत्वात्तंशकंविग्रहाविवक्षायांत्व
स्माकमप्यच्युतत्वादिकंसमानमितिकिंपुंडरीकाक्षेतिविशेषणेनेतिचेत्सत्यंत्वंमम:भूवीजांकुरवत्फलोपमानिपंचपरमेश्वररूपाणिशुद्धसबलमत्रविराटवि
ष्णुसंज्ञानियथाष्टथिव्यामोषधय:संभवंतीतिश्रीहर्षंज्ञानगुणपन्नमूलत्वायांविनितत्वमतिरिक्ताबीजादितत्वमायाशबलोदय:संतितत्रहक्राकूठमपि

त१

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञपुंडरीकाक्षमच्युतं कर्तारमकृतंविष्णुंभूतानांप्रभवाप्ययं १

पिफलंत्वनेकवीजगर्भत्वात्तवीजांकुरस्तंभोमहत्तरंएवंविश्वाख्यंविग्रहवद्ध्यापित्वनेकशबलादिगर्भत्वात्ईशस्तविराड्योमहत्तरं।त्वतएवत्वंरोगेप्ययादिस
युरूपंहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिविग्रहधर्मविशेषपित्वात्तस्यकौसामवगेछ्राविनितदंगुलिपर्वत्वेनकृष्णमशंशाभिहित:कान्त्वा:प्रपंचोनिरूपित:नचतस्या
स्तैरनित्यत्वंशक्यं।देवानांकार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसायदाउत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयतइतिजीवाहष्टानुरोधेननित्यायाअपितस्याआविर्भा
वतिरोभावावेवउत्पत्तिलयशब्देनव्यवह्रियेतेइत्येतस्यार्थस्यप्रजिपादकेनागमेन विरोधात् अत्रपक्षकृष्णंनत्याग्योवोक्तं।तस्मात्पुंडरीकाक्षेप्यच्युतत्वादि
कंविशेषणंयुज्यतएव तत्रअच्युतंरूपहीनंकर्त्तारंअर्थात्कार्यमात्रस्यअकृतंउत्पत्तिहीनंविष्णुंव्यापकंवीजफलन्यायेनकारणस्यापिकारणत्वात्तत्त्वतएवभूतानां
वियदादीनांप्रभवाप्ययंयोनिं १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अपराजिते देहादिषड्वर्गैर्जरादिभिरिति शेषः २ जल्पतः जल्पात् । वचनात् ३ महत् माहात्म्यं ४ भगवान् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीङ्गना इत्युक्तलक्षणषड्गुणवान् । ईश्वरोऽन्तर्यामी । प्रभुः राजवद्बहिः स्थित्वा नियन्ता । विभुर्व्यापकः ५ किं त्विति यानि कर्माणि तु त्वत्तेषां संबंधः अनन्तमपि हो

नारायणं हृषीकेशं गोविंदमपराजितं तत्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवं भीष्म उवाच श्रुतोयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ३ असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः मार्कंडेयश्च गोविंदे कथयत्यद्भुतं महत् ४ केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ५ किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनि महात्मनि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ६ यानि चाहुर्मनुष्येंद्र ये पुराणविदो जनाः कर्माणि त्विह गोविंदे कीर्तयिष्यामि तान्यहं ७ महाभूतानि भूतात्मा पुरुषोत्तमः वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं च गां चान्वकल्पयत ८ स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ९ ॥ ॥ ॥

स ३ महात्मा २

माहात्म्यलेशतो वक्ष्ये इति भावः ७ भूतात्मेत्यादिना क्रमेण पदत्रयोक्तानां वाय्वादिमहाभूतकर्तृत्वं सामानाधिकरण्यापादेन भेदश्लोकः ८ तत्र तत्स्रष्टा न देवान्तर्यामि वि शदितिश्रुतेः देहाणादि प्रवेशांतां ऐशीमृष्टिमाह । स इति । चातुर्वादीन । अप्स्वाप: पुरुषः च वसतीति श्रुतेर्नरावहलेषु देहेषु ९ ॥ ॥ ॥

सू १

स२

नायद्दिविमोक्षांतांज्ञेवीमत्दिमाहसर्वेन्यादिनातेतीमयःवामनामयंज्ञाग्रहामनामपित्वत्रद्दष्टुमितेजमसपरश्रयोगातातस्मिन्नम्नयेदेहे संकर्षणं अहंकारं १० मनसा
सहत्त्व कल्पयदितिपूर्वेणसंबंधः सःमनस्कोहंकारः सोहमित्यग्रेव्याहरन्नतोहंनामा भवदित्यहंकारस्तहिमुक्तासोविभेतस्मनारमेनेतिनदेनवाहेनभयारत्यादिर्मेनोधर्म
सश्चवराणान्नस्तेशरत्रविवक्षणाना। सेषोब्रह्मरेणातितस्तछिर्यन्मर्त्यः सन्नमत्तानसृजेतेतिष्क्रतिसाम्पादपिज्ञोवस्तष्टिप्रवक्षणामितमित्यवसीयते ११ नाभ्यांपद्ममिति
सप्तवद्दहि रिवभासमानमपिचन्नेतरेवब्रह्मांउमत्तिमानसत्वान्नासेतिद [illegible] शितंनाभ्यानुपरितिष्टतिविश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः१२ पुष्करेनाभिकमले अयथयदि

ह१ स१

सर्वजीवमयंसिद्धयानःपुरुषोत्तमः सोग्रजंसर्वभूतानांसंकर्षणाम [illegible] कल्पयन १० अग्रजंसर्वभूतानामनन्तमिहशुश्रुम ॥
सधारयतिभूतानिउभेभूतभविष्यती ११ ततस्तस्मिन्महाबाहोप्रादुर्भूतेमहात्मनि भास्करप्रतिमंदिव्यंनाभ्यांपद्ममजायत
१२ सतत्रभगवान्देवःपुष्करेभासयन् [illegible] दिशःब्रह्मासमभवत्तातसर्वभूतपितामहः १३ तस्मिन्नपिमहाबाहोप्रादुर्भूतेमहा
त्मनि तमसःपूर्वजोजज्ञेमधुनामममहासुरः १४ ॥

स१

हमास्मिन्ब्रह्मणेरहहरंपुंडरीकेवश्मेन्यादिश्रुतेरांतरमेवपुष्करमिहप्रतिपत्तव्यंनवाह्यं। ब्रह्मणोपलब्धिस्थानेशरीरेदहांतस्तं समनस्कोहंकारःपुष्करेस्थित्वाब्रह्मासर्वमि
नस्रष्टातस्मभवदितिसंबंधः हृदयपुंडरीकादौनिरुद्धंमनएवसर्वेश्वरइत्युपलक्षणवेदितं १३ तस्मिन्निति एवंहृत्पुंडरीकेब्रह्मणआविर्भावेसतितमोगुणकार्यभूतोम
धुर्नाममलयापर [illegible] नामायोगविघ्नःदैवंदिनलयाभ्यासात्प्रवृत्तो ः नादिर्वब्रह्मयासापत्त्याविर्भवति १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामिति। अपचितिं उन्नतिं पुरुषोत्तमरविंदात्मा योगेउपस्थितं तत्वयं बोधे नैव शमयेदित्यर्थः एतच्च विक्षेपादेरप्युपलक्षणं। यदाहुः संप्रदायविदः लयेसंबोधयेच्चित्तं विक्षि
संशमयेत्पुनरित्यादि १५ तस्येत्यादिना अंतरंगस्थितिरूपं योगावरूपमाप्याप्ति मानत परमात्मानं तं तत्वतां योगिनामित्यर्थः १६ ब्रह्मेति मानसत्वं योगिनः देवमि
स्तेष्टश्वयद्यपि तस्तं तथापि योगिनां जितमनस्कत्वात्स्थितिर्नेदुःखदा महतां तु अनथात्वानंदः स्वदा ज्ञानाज्ञानकृतावेव हि मोक्षबंधाविति भावः तदुक्तं। अत्रैव याहप्राजाप

तमूर्ध्वमूर्ध्वक्रमेणामुयंक्रमसमाः स्थितं ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन्निजस्थानपुरुषोत्तमः १५ तस्य तानवधान्सर्वे देवदानवमानवाः मधुसूद
नमित्याहुर्ऋषभं सर्वसात्वतां १६ ब्रह्मानुससर्ज पुत्रान्मानसान्दक्षसत्तमान मरीचिमत्र्यंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं॥ १७ मरीचि
ः कश्यपं तात पुत्रमप्यग्रजमग्रजः मानसं जनयामास तेजसं ब्रह्मवित्तमं १८ अंगुष्ठात्ससर्ज ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजं सोभवद्भरतश्रेष्ठ द
क्षो नाम प्रजापतिः १९ तस्य पूर्वमजायंत दश तिस्रश्च भारत प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवदिति २० २० २० २०

त्योदेवाश्वासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेषु अस्पर्धंत इति श्रुत्यनुसारेणाशमादयो देवाः शास्त्रबलेन निष्पाद्यतया यत्नसाध्यत्वात्कनिष्ठाः कामा
दयो ऽसुराः स्वाभाविकत्वात् ज्येष्ठाः तेषां आत्मानं मोचयितुं मोहपाशैर्बद्धं च मिथः स्पर्द्धमानानां पद्यावस्थात्वं असत्वं वद्धनेन तदा देवानां क्षेमो [illegible] असुराणां
पराजयश्च आत्मविमोक्षहेतुर्भवतीत्यायापिकातात्पर्यं पदार्थः स्पष्टः २०

रतराः कश्यपस्त्रियः प्रजापतेरात्मजनृपत १९ प्रख्याप आलोच्यमः मधुसूदनः पृथिवीमितिपृथिवीस्यसर्वभूतोपलक्षणं ३०शतंस्वप्रनंतं ३१

ति४

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः मारीचः कश्यपस्तासांसर्वासामभवत्पतिः २१ उत्पाद्यतुमहाभागस्तासामवरजादश द
शेधर्मायधर्मज्ञोदक्षएवप्रजापतिः २२ धर्मस्यवसवः पुत्रारुद्राश्चामिततेजसः विश्वेदेवाश्चसाध्याश्चमरुत्वांतश्चभारत २३ अप
राश्चयवीयस्यस्ताभ्योन्याः सप्तविंशतिः सोमस्तासांमहाभागः सर्वासामभव[illegible]त्पतिः २४ इतरास्तुव्यजायंतगंधर्वास्तुरगान्द्विजा
न गाश्चकिंपुरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्चवनस्पतीन् २५ आदित्यानदितिर्जज्ञेदेवश्रेष्ठान्महाबलान् तेषांविष्णुर्वामनोभूद्गोविंदश्चा
भवत्प्रभुः २६ तस्यविक्रमणाच्चापिदेवानांश्रीर्व्यवर्द्धत दानवाश्चपराभूतादैतेयीचासुरीप्रजा २७ विप्रचित्तिप्रधानांश्चदानवान
सृजद्दनुः दितिस्तुसर्वानसुरान्महासत्वानजीजनत २८ अहोरात्रंचकालंचयथर्त्तुमधुसूदनः पूर्वाह्णंचापराह्णंचसर्वमेवा
नुकल्पयत २९ प्रख्यायसोसृजन्मेघानतथास्थावरजंगमान् पृथिवींसोसृजद्विश्वांसहितांभूरितेजसा ३० ततः कृष्णोमहाभा
गः पुनरेवयुधिष्ठिर ब्राह्मणानांशतंश्रेष्ठंमुखात्स्वात्सृजत्प्रभुः ३१ बाहुभ्यांक्षत्रियशतंवैश्यानामूरुतः शतं पद्भ्यांशूद्रशतंचैवके
शवोभरतर्षभः ३२ ॥

मो०
१०९
109

धातारंसमसृहंकारं ३३ ततएवचतन्मुखात्पोजा[illegible]न्महेंद्रेमारिता ३४ समवर्त्तिनंयमंसमवर्त्तीपरंतरादित्यमरः ४५ ७ ॥ ॥ ॥

सस्वंवचतुरोवर्णान्समुत्पाद्यमहातपाः अध्यक्षंसर्वभूतानांधातारमकरोत्प्रभुं ३३ वेदविद्याविधातारंब्रह्माणममितद्युतिं भूत
मातृगणाध्यक्षंविरूपाक्षंचसोसृजत ३४ शासितारंचपापानांपितॄणांसमवर्त्तिनं असृजत्सर्वभूतात्मानिधिपंवधनेश्वरं ३५ या
दसामसृजन्नाथं [illegible] ३५ वरुणंचजलेश्वरं वासवंसर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ३६ यावद्यावदभूच्छ्रद्धादेहंधारयितं ५८
नराणां तावत्तावदजीवंस्तेनासीद्यमकृतंभयं ३७ नचैषांमैथुनोधर्मोवभूवभरतर्षभः संकल्पादेववैतेषामपत्यमुपपद्यते ३८ त
तस्त्रेतायुगेकालेसंस्पर्शाज्जायतेप्रजा नह्यभून्मैथुनोधर्मस्तेषामपिजनाधिप ३९ द्वापरेमैथुनोधर्मः प्रजानामभवन्नृप तथाक
लियुगेराजन्द्वंद्वमापेदिरेजनाः ४० एषभूतपतिस्तातस्वध्यक्षश्चवतथोच्यते निरपेक्षांश्चकौंतेयकीर्त्तिष्यामितच्छृणु ४१ दक्षि
णापथगामिनःसर्वेनरवरांध्रकाः गुहाःपुलिंदाःशवराश्चूकामद्रकैःसह ४२ उत्तरापथजन्मानःकीर्त्तयिष्यामितानपि यौनकां
वोजगांधाराः किराताबर्बरैःसह ४३ एतेपापकृतस्तातचरंतिपृथिवीमिमां श्वपाकबलगृध्राणांसधर्माणोनराधिप ४४ नैतेकृत
युगेतातचरंतिपृथिवीमिमां त्रेताप्रभृतिवर्द्धंतेतेजनाभरतर्षभ ४५ ॥ ॥ ॥

धु२

एप०
१०९

एवमितिप्रादुर्भूतोनिस्मिन्हरएवमनन्तस्य मत्वाम्भसः अनएवभूतोत्पत्तिरित्यध्यायनामसंगच्छतेमहात्मनाश्रीकृष्णेनहेतुना ४८ विग्रहविशिष्टस्यकृष्णस्यप्रतिपादि
तेजगद्धेतुत्वमुपसंहरति। एवमेषइति। केवलमानुषोनअपितुपरमात्मैवअतएवअचिंत्यः ४९ भूतोत्पत्तिरूपप्रश्नितयाः॥ ॥पूर्वाध्यायेकृष्णमाहात्म्यमुक्तंतत्रध्यात

ततस्तस्मिन्महाघोरेसंध्याकालउपस्थिते राजानः समसज्जंतसमासाद्येतरेतरं ४६ एवमेषकुरुश्रेष्ठप्रादुर्भूतोमहात्मवान देवंदे
वर्षिराचष्टनारदः सर्वलोकदृक् ४७ नारदोप्यथकृष्णस्यपरंमेनेनराधिप शाश्वतत्वंमहाबाहोयथावद्भरतर्षभ ८८ एवमे
षमहाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः अचिंत्यः पुंडरीकाक्षोनैषकेवलमानुषः ४९ शांतौमोक्षधर्मेषुभूतोत्पत्तिः॥ ॥
युधिष्ठिरउवाच केपूर्वमासन्पतयः प्रजानांभरतर्षभ केचर्षयोमहाभागादिक्षुप्रत्येकशः स्मृताः १ भीष्मउवाच श्रूयतांभरतश्रेष्ठ
यन्मांत्वंपरिपृच्छसि प्रजानांपतयोयेस्मिन्दिक्षुयेचर्षयः स्मृताः २ एकः स्वयंभूर्भगवानाद्योब्रह्मासनातनः ब्रह्मणः सप्तवैपुत्रामहात्मानः स्वयंभुवः ३

प्रतिपक्षाः कामादयआंतराः शत्रवः संतितेषांप्रशमायपूर्वेषांगुरूणांस्मरणंकर्तव्यमित्येतदर्थोयमध्यायआरभ्यते। अमतोमासद्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयेतिवेदेत्व
भ्यारोहमंत्रइवात्रचान्तर्वर्णमाधारणेपनयोगारोहायजनसोयंसर्वदिग्गताविघ्नानशमयंतीति दिशांस्वस्तिकमितस्यनामकेपूर्वमासन्पतयइत्यादिरध्यायो नतास्य

प्रदेशाः प्रदिशंतिआज्ञापयंतीतिप्रदेशाः शासनशीलाइत्यर्थः प्रभावनाः प्रकर्षेणाभावयांतश्च १५ ॥ ॥ ७

मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यः पुलहः क्रतुः वशिष्टश्चमहाभागः सदृशोवैस्वयंभुवा ४ सप्तब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताः अ
तऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिसर्वानेवप्रजापतीन् ५ अत्रिवंशसमुत्पन्नोब्रह्मयोनिःसनातनः प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसोदश ६
दशानांतनयस्त्वेकोदक्षोनामप्रजापतिः तस्यद्वेनामनीलोकेदक्षःकइतिचोच्यते ७ मरीचेःकश्यपःपुत्रस्तस्यद्वेनामनीस्मृते
अरिष्टनेमिरित्येकेकश्यपेत्यपरेविदुः ८ अंगेस्त्वैवौरसःश्रीमान्राजन्सोमश्चवीर्यवान् सहस्रंयश्चदिव्यानांयुगानांपर्युपासि
ता ९ अर्यमाचैवभगवानयेवास्यतनयाविभो एतेप्रदेशाःकथितासुवनानांप्र भावनाः १० शशबिंदोश्चभार्याणांसहस्रा
णिदशाच्युत एकैकस्यांसहस्रंतुतनयानाममूजरा ११ एवंशतसहस्राणिदशतस्यमहात्मनः पुत्राणांचनतेकेचिदिच्छंत्यन्यंप्र
जापतिं १२ प्रजामाचक्षतेविप्राःपुराणाःशाशबिंदवीं स वृष्णिवंशप्रभवोमहान्वंशःप्रजापतेः १३ एतेप्रजानांपतयःसमुद्दि
ष्टायशस्विनः अतःपरंप्रवक्ष्यामिदेवांस्त्रिभुवनेश्वरान् १४ भगोंशश्चार्यमाचैवमित्रोथवरुणस्तथा सविताचैवधाता च विव
स्वांश्चमहाबलः १५ त्वष्टापूषातथैवेन्द्रो द्वादशोविष्णुरुच्यते इत्येतेद्वादशादित्याःकश्यपस्यात्मसंभवाः १६ ॥ ७१ ॥

त्वजात। स्वयंकामतोः कामतस्त्वकृतात। त्वमकृतात्सुमासंसर्गतात २९ ॥ ॥

नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि मार्त्तंडस्यात्मजावेतावष्टमस्य महात्मनः १७ ते च पूर्वं सुराश्चेति विविधाः पितरः स्मृताः
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान विश्वरूपो महायशाः १८ अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोथ रैवतः हरश्च बहुरूपश्च त्र्यंबकश्च सुरेश्वरः १९
सावित्रश्च जयंतश्च पिनाकी चापराजितः पूर्वमेव महाभागा वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः २० एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ते च
पूर्वं सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः २१ शीलयौवनतस्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चादितो गणाः
२२ एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा २३ अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे
समास्थितौ स्मृतास्त्वंगिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः २४ इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितं एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्य
स्तु प्रकीर्तयेत २५ स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते यवक्रीतोथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू २६ औशिजश्चैव कक्षीवान्च
लश्चांगिरसः स्मृतः ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा २७ त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा उन्मुचो विमु
चश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान २८ प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान २९

३१ चतुस्त्रिंशोध्यायः॥ ॥एवंवत्सरायनपूर्वकं कृष्णध्यायतः परब्रह्मस्वरूपत्वं नराविर्भूतः कृष्णः तद्भक्तानां कामादीन्योगप्रतिपक्षान्नाशयतीति स्वं तन्मूर्तिविक्री

एतेब्रह्मर्षयोनित्यमास्थितादक्षिणांदिशं उषंगुः कवषोधौम्यःपरिव्याधश्चवीर्यवान् ३० एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः
अत्रेःपुत्रश्चभगवांस्तथासारस्वतः प्रभुः ३१ एतेचैवमहात्मानः पश्चिमामाश्रितादिशं आत्रेयश्चवशिष्ठश्चकाश्यपश्चम
हानृषिः ३२ गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रोथकौशिकः तथैवपुत्रोभगवानृचीकस्यमहात्मनः ३३ जमदग्निश्चसप्तैतेउ
दीचीमाश्रितादिशं एतेप्रतिदिशंसर्वेकीर्तितास्तिग्मतेजसः ३४ साक्षिभूतामहात्मानोभुवनानांप्रभावनाः एवमेतेमहा
त्मानः स्थिताः प्रत्येकशोदिशं ३५ एतेषांकीर्तनंकृत्वासर्वपापात्प्रमुच्यते यस्यांयस्यांदिशिह्येतेतांदिशंशरणंगतः ३६
मुच्यतेसर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्चगृहान्व्रजेत ३७ शांतौमोक्षधर्मेषुदिशांस्वस्तिकंनाम युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञयुधि
सत्यपराक्रम श्रोतुमिच्छामिकार्त्स्न्येनकृष्णमव्ययमीश्वरं १ यच्चास्यतेजःसुमहद्यच्चकर्मपुराकृतं तन्मेसर्वंयथातत्वंप्रब्रूहित्वं
(५१ पुरुषर्षभ २ तिर्यग्योनिगतोरूपंकथंधारितवान्प्रभुः केनकार्यनिसर्गेणतन्ममाख्याहिमहाबल ३ ॥ ॥ ॥

नारसिंहंलक्ष्यायेवराहस्यापिकामुखेनप्रतिपादयतेपितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना १ १ १ १

पृथिवीं वृद्धिवासनार्वीजानां क्षेत्रभूतां दानवैः कामक्रोधाधैरभिसंस्त्रीतां धरां १३ वराहरूपिणां श्रेष्ठ कृतयो तत्र रूपि तं त्वाविभ वितं शीलमसतं ऋ ग४१

मीकण्ड उवाच पुराहं मृगयां यातो मार्कंडेयाश्रमे स्थितः तत्रापश्यन्मुनिगणान्समासीनान्महस्वरः ४ ततस्तैर्मधुपर्केण पूजितो प्र२
कुरयोमपि प्रतिगृह्य वनात्पूज्यां वृत्तनं तं स्मर्षीनहं ५ कथयाकथितानतत्र रूपेन महर्षिणा मनःह्लादिनी दिव्यानामिहैकमना
श्रृणु ६ पुराहानवमुख्याहि क्रोधलोभसमन्विताः बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ७ तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः
न सहंते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमां ८ दानवैर्वध्यमाना स्तु देवा देवर्षयस्तथा न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ९ पृ
थिवी मानवरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः दानवैरभिसंतप्तीतां घोररूपैर्महाबलैः १० भारार्त्तामपकृष्टां च रुदतीं सन्निमज्ज
तीं अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन ११ कथं शक्ष्यामहे ब्रह्मन्दानवैरभिमर्दनं स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोत्र
विधिर्मया १२ ते वरेणाभिसंपन्ना बलेन च मदेन च नावबुध्यंति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनं १३ वराहरूपिणं देवमधृष्यम
मरैरपि एष वेगेन गत्वाहि यत्रैते दानवाधमाः १४ अंतर्भूमिगता घोरा निवसंति महस्रशः शमयिष्यति तच्छ्रुत्वा जग्मुः सुरसत्तमाः १५

हृष्टाः कृतवाचितं ब्रह्मणः कृता विष्णुदिवं हृष्टं १४ १५

सनातनं तनं अनतनिमक्तानुग्रहार्थे चेषन इति सनातनं। सनातन इत्यपे ष्किते इकारस्याने नकारेनैतत्कः स्पृष्टार्थो ध्यायशेषः २८ ॥ ॥ ॥ ॥

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमास्थितः अंतर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति १६ दृष्ट्वा वसहिताः सर्वे दैत्याः सत्व
ममानुषं प्रसत्वतरसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः १७ ततस्ते सममभिद्रुत्य वाराहं जगृहुः समं संक्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्ष
तसमंततः १८ दानवेंद्रा महाकाया महावीर्यबलोच्छ्रिताः नाशक्नुवंश्च किंचित्ते तस्य कर्तुं तदा विभोः १९ ततो गच्छन्विवि
स्मयं ते दानवेंद्रा भयं तथा संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः २० ततो देवाधिदेवस्य योगात्मा योगसारथिः योगमा
स्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम २१ विननाद महानादं क्षोभयन्दैत्यदानवान् संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश
२२ तेन संनादशब्देन लोकानां क्षोभ आगमत् संत्रस्ताश्च भृशं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः २३ निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवा
तिभृशं तदा स्थावरं जंगमं चैव तेन नादेन मोहितं २४ ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजः
प्रमोहिताः २५ रसातलगतश्चापि वराहस्त्रिदशद्विषः खुरैर्विदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयान् २६ नादेन तेन मह
ता सनातन इति स्मृतः पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् २७ ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् तत्र गत्वा म
हात्मानमूचुश्चैव जगत्पतिम् २८ ॥ ॥ ॥ ॥

३६ पंचत्रिंश॥ ॥एवमध्यायत्रयेणाईश्वरप्रणिधानमुक्तं येन शीघ्रतरं योगः सिद्ध्यति योगांतरायाश्च व्याधिदुःखादयो नश्यंति। अथेदानीं प्रधानभूतं योगमेव वक्ति

नायं कीदृशो देवस्तेनेनं विघ्नवपंप्रभो कोसौ हि कस्य वा नादो येन विक्षुभितं जगत् २९ देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा एतस्मिन्नंतरे विद्गुर्योराहंत्समास्थितः उत्तिष्ठन्महाबाहो स्तूयमानो महर्षिभिः ३० पितामह उवाच गिहत्यदा नव पतीन्महा वर्ष्मा महाबलः एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ३१ सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः। स्थिरीभवत कृष्णाय सर्वविघ्नविनाशनः ३२ कृत्वा कर्मातिमानुषेन दृश्यमप्रमितप्रभुः समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिं ३३ पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः नसंतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ३४ विधिरेष प्रभावश्च कालः संहारकारकः लोकान् धारयतानेन कृष्णेन युधिष्ठिरे नर्मभि विक्रीडितेनाम॥ ॥युधिष्ठिर उवाच योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह २ ॥ ॥

ज्ञातः पृच्छति। योगं मे इति। परमं सर्वाजयोगात् परमं निर्वीजयोगं। मोक्षस्य हेतुं। मोक्षहेमइतिपाठे उपायोयेयविषयौ हो प्रश्नोतं मे योगं मोक्षं २ २ २

मो०
११३

113

कश्चिदिति श्लोकाभ्यां क्रमेण गुरुशिष्ययोर्गुणा दर्शिताः ५ त्वं चाहं च कुतः उपादानकुतो वा निमित्तात् अस्मन्नौ स्वः न ब्रूहि यत् परं श्रेष्ठं उपादानं निमित्तं च न तन्मात्रापित
वस्तुरूपापारपवर्गान्तरालिकं ६ भूतेषु पंचसु उपादानकारणेषु समेषु सत्सु विपरीता विषमाः कथं क्रियोदयानि वर्त्तन्ते तेषु वेदेषु पद्धाकं वर्णधर्मव्यवस्थापकं ब्रह्मणो व

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमं तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेंद्रियं ३ शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहि
तः चरणाउपसंगम्य स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् ४ उपासनात्सुमन्नोसि यदि वै भगवन्मम संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुम
र्हसि ५ कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि तत्परं कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ६ सम्प्रवृत्ता निवर्त्तन्ते विपरीताः क्रियोद
याः वेदेषु चापि पद्धाकं लौकिकं व्यापकं च यत् एतद्धि मे यथातत्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ७ गुरुस्तु वाच श्रुणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगु
ह्यमिदं परं आध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानां च यद्वसु ८ वासुदेवः परमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखं सत्यं ज्ञानं तपो यज्ञस्तितिक्षा दम
आर्जवं ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्रव्यमतिसवेन यजेत राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेत्यस्माच्छूद्रोयज्ञेन वक्तृत्वस्त्यादि लौकिकं स्मृतिवाक्यं तादृशं। व्यापकं सर्ववर्णाश्रमसाधारणं नहिंस्यात्स
र्वाभूतानीत्यादि इदमपि कथं हे तत्साम्येपि कार्यवैषम्ये किं बीजं तद्ब्रूहीत्यर्थः ७ ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यं वसुधनं तद्वत्तरक्षणीयमुपकारकं वा ८ ब्रह्मणो मुखं वेदादिः प्रणवः
उपायोपेययोरभेदात् प्रणवादीनां वासुदेवत्वं ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
११३

रूपेयस्तत्स्वरूपमाह पुरुषमिति १० एतेनैव वार्ष्णेयं कृष्णस्येत्याह तदिति । वार्ष्णेयं वृष्णिषु कृतावतारं इतिहासं तत्त्वरूपप्रकाशनपरं ग्रंथं ११ वार्ष्णेयं कृष्णाख्यानं । यत्परं
कालचक्रं न त्वर्वाचीनं संवत्सरात्मकं तत्केशवं वदंति । स्वलक्षणान्वयः भावाभावौ सृष्टिप्रलयौ स्वलक्षणं तत्स्वरूपज्ञापकौ यस्य । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं नि

पुरुषं सनातनं विष्णुं यं तं वेदविदो विदुः सर्गस्थितिलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं १० तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ११ वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्यः शूद्रो महामनाः माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमि
ततेजसः १२ अर्हस्त्वमसि कल्याणं वार्ष्णेयं शृणु तत्परं कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणं १३ त्रैलोक्यं सर्वभूतेशे
चक्रवत्परिवर्त्तते यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतं वदंति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभं १४ पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै
यक्षराक्षसान् नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः १५

यत्तदिति मायैनैव ज्ञातं शक्यं न तत्स्वरूपग्राहिकया गवा श्रुत्यादिनेत्यर्थः १३ सर्वभूतेशे यस्मिन् त्रैलोक्यं चक्रवत् चक्रारूढपिपीलिकावत् परवशत्वेन परिवर्त्तते । कोशैरि
व विच्छिन्नैभिः वाति सर्वं व्याप्नोतीति केशवस्तं पुरुषर्षभं पुरुषाच्छ्रेष्ठमपादेयः पंचैतेषां ऋषभं श्रेष्ठं उत्तमं षष्ठमित्यर्थः १४ पितॄनिति । अव्ययः अपरिणामी १५

तथैवेति वेत्ति वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणः महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतिसिद्धं। वाचा विरूपनित्ययेति वेदनित्यत्ववचनं तु वर्णपदाद्यानुपूर्व्या विध्वंसमात्रपरं प्रलीय
तेऽस्मिन्महदादिकार्यप्रपंचलयसंप्रकरोतीति: लोलयोऽस्त्यस्मिन्निति स्थानं मायाशबलमविशब्दजेरस्यार्थः। यथा च श्रुतिर्नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो य
दिति मृडसहजः शक्तिर्नाम प्रधानस्य सूक्ष्मपरमाणूनामानुमानिकानामिव श्रौतस्य परव्योम्नोऽपि मायाशबला परमात्मनः सृष्टेः प्रागभावं वदंतीत्यपि जन्यत्वे दृशीयत्ति
मायायाः स्वकछत्वात् ब्रह्मणश्चासंगत्वान्नतयोरेकीभावलक्षणोऽत्। त्विकं शाबल्यं संभवतीत्यबेनाप्यपि हितं यदासीत्तत्रासंगोऽयं पुरुष इति श्रुतिमं। तस्मात्सृष्टेः प्रा

तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः १६ यथार्त्तावृतुलिंगानि नानारूपाणि
पर्यये दृश्यंते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु १७ अथ यद्यदा भाति कालयोगाद्युगादिषु तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्रा
विधानजं १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मायाशबलं ब्रह्मासीदित्युक्तिर्मायायां स्थितत्वेनोपक्रांतं तत्वस्य हत्या। तथोक्तं अस्याविधेनविद्यायामेवासीत्लाप्रकल्परति। अथोतो युक्तमुक्तं प्रकृतिं सृजते इति। रजन्य
गवसृतौ। तिसमकालायास्वतस्त्रष्टेहत्यगमादिति क्र १६ यथेति प्रत्यहं यथावसंते आम्रवृक्षाः श्रीष्मे महिकाः वर्षासु हकं वा नियमेन पुष्पितानि भवंति एवं ब्रह्म
हरविष्ण्वादिषु प्रतिकल्पं सृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वेन दोषाविर्भवति १७ एतदेव व्याचष्टे यथेति। तत्तत्तस्मिन्विषये। लोकयात्राव्यवहारः तस्य विधानं प्रमाणेन
प्रमेयस्थापनं तज्जं तेन सोपाधिकमेव ज्ञानं उत्पद्यते न निरुपाधिकमित्युक्तं भवति १८ ॥ ॥ ॥

युगांते युगादौ। अंतर्हितान् पूर्वयुगे ये भ्रष्टास्तान् अनुज्ञाताः उपदिष्टाः स्वयंभुवा ब्रह्मणा १९ वेदवित् भगवान्ब्रह्मा वेदांगानि बृहस्पतिर्वेदेति संबंधः २१ न्यायतंत्राणि ता
र्किकवैशेषिककापिलपातंजलादीनि हेतुर्युक्तिः आगमो वेदः समाचारः प्रत्यक्षं तैः प्रमाणैः कृत्वा एतैर्मुनिभिर्यद्यदुक्तं तत्तदुपास्यतां अमुख्यत्वात्तदुपास्यमेव नेवदं

युगांतेंतर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा १९ वेदविद्वेद भगवान्वेदांगानि बृहस्पतिः भार्गवो नी
तिशास्त्रं तु जगाद जगतो हितं २० गांधर्वं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहं देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृस्नात्रेयश्चिकित्सितं २१ न्यायतंत्राण्यने
कानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते २२ अनाद्यंतं तत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः एकस्तद्वेद भगवान्धा
ता नारायणः प्रभुः २३ नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजं २४ ॥ ॥ ॥

तद्विज्ञेयमिति सर्वः तथा चोपास्यस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिराह तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति २२ अनाद्यं नास्ति आद्यं कारणं यस्य तत् यद्वा आदौ विदितं आद्यं तदन्यत् अ
नाद्यं सर्गादौ अविदितमिति सर्वः कथं तर्हि देवा न विदुरित्यत आह एक इत्यादि २३ २४ ॥

ब्रह्मज्ञानस्यात्यंतिकदुःखनिवर्त्तकत्वमुक्त्वाध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्मनिरूपयति। पुरुषेति। पुरुषेण अधिष्ठितान् आलोचितान्। सोकामयत बहु स्यां प्रजायेये
ति श्रुतेः। तेन सांख्याभिमतं प्रकृतेः स्वातंत्र्यं निरस्तं। अचेतने चेतनानधिष्ठिते शकटादौ प्रवृत्त्यदर्शनाच्च युक्तं तत्र सूयते प्रसवोन्मुखी जायते। भगवान् महदादीनां हेतुः
धर्माधर्मैस्ताभ्यां युक्तं। अत एव सर्गादावपि तारतम्यं सुक्तं। अत ईशानहेतुयुक्तमिति सांख्यमतं प्रकृतेर्धर्माद्यप्रवर्त्तित्वं निरस्तं। तेषां हि जलवत्स्वतः प्रवर्त्तमानायाः प्रकृतेः
पापं सुखपरिणामं प्रतिबध्नाति पुण्यं च दुःखपरिणामं तत्रान्यतरेणान्यतरस्य स्वोदये प्रतिबंधशक्तिरपनीयत इति २५ दीपादिति हेतुयुक्तमित्यत्रापि वर्त्तते। तैलव

पुरुषाधिष्ठितान्भावान्प्रकृतिः सूयते यदा हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्त्तते २५ दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्त्तंते सहस्रशः
प्रकृतिः सूयते तद्वदानंत्यान्नापचीयते २६ अव्यक्तात्कर्मजा बुद्धिरहंकारमसूयत आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः
२७ वायोस्तेजस्ततश्चापस्त्वद्भ्यो वसुधोद्गता मूलप्रकृतयो ह्येता जगदेतास्ववस्थितं २८ ॥ ॥ ॥

न्यायादिहेतौ सति यथा दीपादन्ये दीपाः प्रभवंति एवमदृष्टोपग्रहात्प्रकृतिः महदादिकार्यं सूते दीपवदानंत्याच्च नापचीयते ईशादृष्टाभ्यां प्रकृतिः प्रवर्त्तत इति
श्लोकद्वयतात्पर्यं २६ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादिति कर्मजेति ईशादपि कर्मप्राबल्यं दर्शयते तस्य कर्मापेक्षयैव सदसत्फलदत्वात् बुद्धिर्महत्तत्वं। तथा च सर्गादौ कर्मैव
प्रकृतिं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। आकाशादिपदैः शब्दतन्मात्रादीनि ज्ञेयानि २७

गी१

अतः पुरुषाधिष्ठितप्रकृत्या घटकात् विषया इति शब्दा घाण्याः स्थूला आकाशादयः वाय्वाकाशयोरपि स्पर्शशब्दलिंगानुमेयतया विषयत्वं २९ वाक्कर्मणीइत्
त्र वागिंद्रियं। कर्मशब्देन सर्वेषामिंद्रियाणां कर्माणि वचनादानगतिविसर्गानंदाख्यानि ज्ञेयानि ३० शब्दइति शब्दादयः चित्तमितिवृज्ञेयं। चित्तमात्रोपादानाइ
त्यर्थः यदाहुर्भगवंतोऽक्षपादाचार्याः दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति प्रमेयस्य चित्तमात्रत्वमुक्त्वा प्रमाणात्स्थापितदाहातेषितितेषु शब्दादिष्वपि सर्वं

ज्ञानेंद्रियाण्यतः पंच पंच कर्मेंद्रियाण्यपि विषयाः पंच चैकं च विकारे षोडशं मनः २९ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्रा
णं ज्ञानेंद्रियाणि च पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणी अपि ३० शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च विज्ञेयं व्या
पकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ३१ रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथोच्यते इंद्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा ३२

षुगतं श्रोत्रादिरूपेणोपगतं मन एव ३१ एतदेव स्पष्टयति। रसेति। रसज्ञाने मन एव इयं जिह्वेत्यर्थः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादि श्रुतेः व्याहृते शब्दप्रयो
गे इदं ह्वयं ज्ञानकर्मेंद्रियपंचकं द्वयस्योपलक्षणमित्याह। इंद्रियैरिति। सर्वं आंतरं बुद्धिसुखदुःखादि बाह्यं विषयशब्दादि तथा व्यक्तं महदादि घटांतं मन एव। तथा च
श्रुतिः असतोऽधि मनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत। तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति ३२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पोडश दशेंद्रियाणिमनः पंचभूतानि ज्ञानकर्त्तारं विज्ञानात्मानं उपासीनं अर्पात्परात्मानं तस्यापि संहतत्वेन असंहतपुरुषशेषत्वात् ३३ रसात्मकत्वात्सोमो
जलं तस्य गुणः कार्यं जिह्वा गंधो गंधग्राहकं घ्राणं ग्राह्यग्राहकयोरभेदात् ३३ स्पर्शस्पर्शनेंद्रियं जिह्वादीनां जलादिकार्यत्वं तद्गतरसादिग्राहकत्वात् ग्राह्यग्राह
कयोः समानजातीयत्वनियमोनेन सूचितः ३४ सत्वगुणः सत्वकार्यं अव्यक्तजं प्रधानकार्यं सर्वेषां भूतानामात्मभूतः ईश्वरः तत्स्थं उपाधित्वेन तत्र स्थितं॥ ॥

विद्यान्तु षोडशैतानि देवतानि विभागशः देहेषु देहकर्त्तारमुपासीनमुपासते ३२ तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गंधस्तु पृथिवीगुणः श्रोत्रं
नभोगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणास्तथा ३३ स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा मनः सत्वगुणं प्राहुः सत्वमव्यक्तजं तथा सर्वभूतात्म
भूतस्थं तस्माद्बुध्यति बुद्धिमान् ३५ एते भावा जगत्सर्वं वहंति सचराचरं श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परं ३६ नवद्वारं पुरं पुण्य
मेतैर्भावैः समन्वितं व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ३७॥

सर्वांतरंगसत्वं ज्ञानीयात्मा सत्वविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेपि चिदचिद्विवेके परिशेषाद्चितः सत्वस्यैव ज्ञेयत्वमस्तीति सत्वमेव बुध्यते तदुक्तं ३५ एतेसत्वाद्यईशाद
योवाविरजसं सर्वप्रवृत्तिमूलं कूटस्थं ३६ नवज्ञानेंद्रियपंचकं बुद्धिमनसी देहप्राणौ च द्वाराणि विषमभ्र कार्याणि यस्मिन् तन्नवद्वारं भावैः शब्दादिभिः ३७

अजरामरइतिदेहधर्मास्पर्शउक्तः व्यक्तंमूर्त्तं अव्यक्तं अमूर्त्तं तदुभयात्मनाउपदिश्यतेवेदेद्वेवा ब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचेत्यादिनायः सव्यक्ताव्य
क्तोपदेशः कार्यकारणात्मातद्वानतदधिष्ठानभूतोनेतिनेतीत्यागमविषयः। एवंविधोपिव्यापकः कारणात्मासगुणः यः सर्वज्ञइत्यादिष्वुक्तेः सार्वज्ञ्यादिगु
णायुक्तः सूक्ष्मः दुर्लक्ष्यः सर्वाणिभूतानिगुणाश्चसत्वादयस्तेषामाश्रयोधिष्ठाने ३८ यथेतिउपाधिवशान्महत्वमल्पत्वंवाप्राप्तोपिदीपवत्सर्वजंतुषुसम

अजरः सोऽमरश्चैवव्यक्ताव्यक्तोपदेशवान व्यापकः सगुणीसूक्ष्मोसर्वभूतगुणाश्रयः ३८ यथादीपः प्रकाशात्माह्रस्वोवा
यदिवामहान ज्ञानात्मानंतथाविद्यात्पुरुषंसर्वजंतुषु ३९ श्रोत्रंवेदयतेयद्वत्सशृणोतिसपश्यति कारणंतस्यदेहोयंस
कर्त्तासर्वकर्मणां ४० अग्निर्दारुगतोयद्वच्छिन्नेदारौनदृश्यते तथैवात्माशरीरस्थोभिन्नेदेहेनदृश्यते ४१ अग्निर्यथा
ह्युपायेनमथित्वादारुदृश्यते तथैवात्माशरीरस्थोयोगेनैवात्रदृश्यते ४२ नदीष्वापोयथायुक्तायथासूर्येमरीचयः संत
तत्वाद्यथायांतितथादेहाःशरीरिणां ४३॥

एवेत्यर्थः ३९ येनश्रोत्रंशृणोतिहि। येनचक्षुश्चपश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः। अयंदेहस्तत्तच्छब्दादिवेदनस्यकारणंनिमित्तंनतुवेत्ता। किंतुसएवकर्त्ता
४० एवंविधस्यापिदेहेकुतोनुपलंभइत्याशंक्योपायाभावादित्याहाग्निरिति दारुभेदेकृतेपिनदृश्यतेअयोगयोगाभावेसतिनैवानुदृश्यते ४१ व्य
तिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाहादारुदारुणि। योगेनैवनान्येनोपायेन ४२ योगाभावेदेहसंबंधोनविच्छिद्यतइत्याहनदीष्विति ४३ ॥ ॥ ॥

मो° ११७

117

देहांतरप्रवेशोपि न शालाचैत्रवत् किंतु स्वप्नवदित्याह स्वप्नेति । तथैव मरणांते देहमुत्सृज्य देहांतरं प्राप्नोतीत्युपलभ्यते शास्त्रदृष्ट्या योगेन वा स्वात्मा यते ७४ के
न हेतुना देहांतरं याति इति तत्राह कर्मणेति रूपं प्राचीनं शरीरं बाध्यते तेन न तु निवर्त्तते । धृतिगृहीतस्य घटवन्निवृत्त्ययोगात् ७५ एतदेव विशदयितुं प्रतिज्ञा
नीते सत्विति । ७६ वार्ष्णेयाध्यात्मे षड्विंशः ॥ ॥ प्रतिज्ञातं निरूपयति । चतुरिति । न व्यक्तः प्रभवो देहांतरप्राप्तिर्येषां । न व्यक्तं निधनं पूर्वदेहवियोगो ये

स्वप्नयोगे यथैवात्मा पंचेंद्रियसमायुतः देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ७४ कर्मणा चोद्यते सर्वं कर्मणा चोपलभ्यते कर्मणा नीयतेन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ७५ स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते तथान्यं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजं ७६ शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेयाध्यात्मे ॥ ॥ भीष्म उवाच चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च १ अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः यथाश्वत्थकणीकायामंतर्भूतो महाद्रुमः निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा २ ॥

षां । स्वप्नवत्सर्वापरदेहत्यागयोगौ न गृहांतरप्रवेशवत्स्पष्टाविति अर्थः १ अत्र हेतुमाहार्द्धेन अव्यक्तेति । यतो न व्यक्तं लक्षणं ज्ञापकमस्य तादृशं
अतो ऽव्यक्तलक्षणं । अत्र हेतुः अव्यक्तात्मात्मकं । अव्यक्तो यत्र आत्मा तदात्मकं हि तौ यद्वत्तत्रैव कल्पितं । अतः तत्कल्पिते प्रभवनिधने अपि त्वव्यक्ते एवेत्यर्थः २ नन्वेवं मध्येपि देहादिरव्यक्त एव स्यादाद्यंतयोरव्यक्तत्वादित्यत आह यथेति प्रागूर्ध्वं चाव्यक्तोप्यश्वत्थो मध्ये व्यक्तो भवति एव
मव्यक्तात्मनः संभवो व्यक्तिर्दृश्यत इत्यर्थः २

राम° ११७

अभीतीति यथा ऽयस्कांतं लोहचुंबकपाषाणं प्रत्यचेतनमप्ययो लोहं अभिमुखं गच्छति एवं देहं व्यक्तिं गतमनु स्वभावः पूर्वसंस्कारो हेतुर्येषां कर्मणां तज्जाः धर्माधर्माद
यो भावाः अपि अभिद्रवंतीति यद्वान्यदपीदृशं अविद्यादिकं तदपि अभिद्रवति ३ इममेव न्यायं अन्यत्राप्यतिदिशति तद्वदिति अव्यक्तजाः अविद्योत्थाः भावाः का
मकर्मवासनादेहेंद्रियादयः पश्चाचेतनाः अभितः संहिताः एवं कर्तुश्चेतनस्य कारणलक्षणाः कारणं ब्रह्म लक्षयंतीति कारणात् ब्रह्मणः सकाशात् सत्तावित्वानंदत्वाद

अभिद्रवत्ययस्कांतमयो निश्चेतनं यथा स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशं ३ तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहिताः ४ न भूर्न खं द्यौर्भूतानि नर्षयो न सुरासुराः नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहतं ५॥

योपि भावा अभिसंगताः यथा पूर्वं कृत्स्नो प्यात्मा नात्मगुणागुणाः देहांतरमाप्नोति संहन्यत इत्यर्थः ४ न तु शुक्रशोणितसंयोगादिक्रमेण देहबुद्ध्यादिकं दृश्यते तत्क
यं स्वाप्नदेहवदाकस्मिकी देहांतरप्राप्तिरित्याशंक्याह नभूरिति द्वाभ्यां जीवं चिदाभासं विना भूरादयो वा ऋषयः प्राणाः प्राणा वा ऋषय इति श्रुतेः सुरासुराः शमकामादयः
इत्येवमादिकं अन्यन्नैवासीत् प्रागुत्पत्तेः । संहतं अज्ञानोपाधिं जीवमृते राजानं भृत्या इव नाप्यासेदुः पश्चादपि नासादितवंतः भूरादयो नित्यं जीवेन असंगता इत्यर्थः ५

कथंतर्हितत्संबंधस्यजीवप्रतीतिरतआह पूर्वमितितत्रजीवेष्वादितादात्म्यंअज्ञानकर्ममायाकार्यइतिनिर्दिष्टंवेदेइंद्रोमायाभिः पुरुरूपईयतइत्यादौ। पूर्वंअनादिनित्यं
अस्तानेसत्यनुच्छेद्यं। सर्वगतंविद्वदविद्वत्साधारणंव्यवहारकालेपयोऽग्निपश्वादिभिश्चाविशेषादिति मनोहेतुमनोजन्यं अलक्षणंअनिर्वचनीयाकारंपूर्ववासनामेव
लक्षणंविशेषतोज्ञापकंयस्यप्राग्भवीयवासनावशादेवतत्तन्नपश्वादिदेहतादात्म्यंआत्मनःप्रतीयतेयथास्वप्नेऽराज्ञोपिराजास्मीतिप्रतीतिस्तद्वद्बालस्यापिवालोऽस्मीतिदे

पूर्वंनित्यंसर्वगतंमनोहेतुमलक्षणं अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणं ८ तत्कारणेहिसंयुक्तंकार्यसं
ग्रहकारकं येनैतद्वर्ततेचक्रमनादिनिधनंमहत् ७ ७ ॥

हांतरप्राप्तौप्रतीतिर्जायतइत्यर्थः ८ ततश्चकिमित्यत आह तदितितत्जीवस्वरूपंकारणैर्वासनाभिर्युक्तंकार्यस्यकर्मणःसंग्रहंकारयतितया। जीवःप्राग्वासनाव
शात्कर्मणिप्रवर्त्ततइत्यर्थः।येनसंग्रहेणतत्तादात्म्यंवर्त्ततेऽनुवर्त्तते। वासनावशात्कर्म॥ कर्मवशाच्चवासनाइतिचक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहं ७ ॥। ॥॥

अव्यक्तं धीवासनात्मकं नाभिवदंतरंगं यस्माव्यक्तं देहेंद्रियादि अराः नाभिनेमिसंधानकाष्ठानि तद्वत् बहिरंगं यस्मा विकाराः स्तान्त्रिपादिः परिमंडलं नेमिः तद्वत् व्यापकं त्रि
गुणं रजनात्मकं रंजः अक्ष इव चालकं यस्म चक्रं जन्ममरणप्रवाहसंघातः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं ध्रुवमविचाल्यं वर्त्तते ८ स्निग्धत्वात् रजोगुणाक्रांतत्वात् तिलपीडैः तैलिकैः भोगैः

अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमंडलं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्त्तते ध्रुवं ८ स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं
चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ९ कर्म तत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहः कार्यका
रणसंयोगे स हेतुरुपपादितः १०

सुखदुःखयोगैः ९ कर्मेति तत्संघातात्मकं चक्रं वर्षात् फलतृष्णया अहंकारोऽभिमानस्तत्परिग्रहात् तेन स्वीकृतं स तत्कर्म कुरुते कार्यकारणसंयोगे देहा
स्तानयोगे आगामिनि स हेतुः तत्कर्मकारणं विधेयापेक्षं पुंस्त्वं उपपादितः समर्पितः १० १०

मो०
११९

119

ननु कारणाभिन्नं कार्यमिति सांख्याः न हि कुंडलं कनकादन्यत् किंतु कनकमेव संस्थानविशेषविशिष्टं कुंडलमित्युच्यते तथा कारणात्कार्यं भिन्नमभिन्नं चेत्युभयं लो
कैः उक्तमिथ्यात एवं भावादिनो द्वैतोविरिति शास्त्रे तदनुवादात् प्रपंचः कार्यावस्थायां ब्रह्मणः भिन्नोपि कारणावस्थायामभिन्न इति सूत्रार्थः अस्मिन्मतेपि
कारणांशेन कार्यस्य कारणादभेदोस्त्येव तु कारणयोर्गवाश्ववद्भेदमिच्छति तेषामपि तयोरत्यंतभिन्नत्वमस्ति अतो मल्लयोरिव न कार्यकारणयोः संयोगः कर्म
निमित्तो युज्यत इत्याशंकां विवर्त्तवादाश्रयेण परिहरति नाभ्येतीति रज्जूरगयोरिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्प्रवेशः कनककुंडलादिवन्न

कारि॰।१२

नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा। कार्याणां रूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ११ ॥ ॥ ॥ ॥

घटत इत्यर्थः नाभ्येतीति पाठेपि नातिक्रमति न व्याप्नोतीत्यर्थः कुतस्तर्हि गवाश्ववदत्यंतभिन्नयोः कार्यकारणभावः इत्याशंक्याह कार्यव्यक्तेन करण इति भावे नि
ष्ठा हेतौ तृतीया अधिकरणे ल्युट् करणे अधिष्ठाने कार्याभिव्यक्तये हेतुमान् अदृष्टादिसहायांतरवान् कालः भवति प्रभवति अयं भावः न मद्द्वैतन्यायेन प्रतीचि प्र
पंचाभिव्यक्तये कारकव्यापारोपेक्ष्यते किंतु भोगप्रदकर्मोद्बोधहेतुः काल एव रज्ज्वामिवारोपितसत्तावित् कार्याणां रूपकरण इति पाठे तु उपकरणे सत्ताप्रदाने रूपाप
कारे काल एव प्रभवति न कारकव्यापार इत्यर्थः तथा च निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् अधिष्ठानाध्यस्तयोः सत्तामिथ्यावस्तुनोरत्यंतभेदेपि कार्यकारणभावो युज्यत
इत्यर्थः ११

राम०
११९

एवमविष्ठाना थस्तपोः संबंधे कर्महेतुरित्युक्काऽथस्तानामपि प्रकृत्यादीनां मिथः संयोगे कैर्मैवहेतुरित्याहहेत्विति हेतुयुक्ताः कर्मयुक्ताः अभिवर्त्तन्ते संहन्यंते।
प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोडशेति चतुर्विंशतिः पूर्वोक्ताः १२ एवं देहारंभ प्राप्तिमुक्त्वा तादनप्रसंगात्कृत्स्नस्य कार्यस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति रजसैरिति।
च्युतः पूर्वदेहात् विभ्रष्टो जीवः भावैः प्राणोर्भूतसूक्ष्मैः संस्कारैः समन्वितः इत्येकदेशोप्युपकल्प्यते। हेतुना कर्मणा बलेन पूर्वप्रज्ञया विद्यया च समन्वितः क्षेत्रज्ञं परमात्मा

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकारास्तु परस्परं अन्योन्यमभिवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा १२ रजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतु
बलान्वितः क्षेत्रज्ञमेवानुयाति यां युवीतेरितो यथा १३ न चैतैः स्पृश्यते भावैर्नैते तेन महात्मना सरजस्कोऽरजस्कश्च नै
ववायुर्भवेत्तथा १४

नंअनुलक्ष्य यातिलोकांतरं प्रतिपाप्रेशेनात्मनासंपरिष्कृतः उत्सर्जन्यातितं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनू
त्क्रामंतीति श्रुतिभ्यः १३ नाभ्येतीति श्लोकोक्तं कार्यकारणयोरध्यस्ताधिष्ठानत्वेस्देहदेहिनोरप्याह नचेति तैः रजःसत्वतमोज्ञैर्देहेंद्रियभूतसूक्ष्माख्यैर्भावैः हेतुब
लाभ्यां च पूर्वोक्ताभ्यां न स्पृश्यते। अध्यस्तधर्मा णाम धिष्ठाने ऽनन्वयात्। तेन देहिना ते भावा देयापि न स्पृश्यंते। असंगत्वात्। यथा वायोः सरजस्कत्वं अंतानीरज
स्कत्वं सतत एवमात्मनि देहादिसंगासंगौ १४

मो०
१२०

120

एतयोः वापुरजसोः अंतरं पृथग्भावः अभ्यासात् देहादितादात्म्याभ्यासात् । प्रकृतिं शुद्धं स्वरूपं न गच्छेत् न जानीयात् १५ नन्वणुरात्मा स्वभावबद्ध इति केचित् देह
संमित इत्यन्ये विभुरपि स्वभावबद्ध इत्यपरे । असंग इत्यपरे । तत्र किं [illegible] मुपादेयं किं हेयमित्यतः संदेहं आपितंत्रः अनन्यत्वमन्योऽभिवाकशीति असंगो ह्ययं
पुरुष इत्यादिः अच्छिनत् । न तु स्वर्गकामो यजेतेति संगित्वमपि स्फुरते तत्कथमसंगत्वं निरवयइत्याशंक्याह तथेति कृतं कृपयानिष्पादितं पलक्षणां
मूर्द्धाभिषिक्तत्वादि तेन संमितां तदनुरोधिनी वार्त्तां सुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूतां क्रियां समीक्षेत तद्दात्मानं क्रियाविशेषं कर्त्तारं अमीक्षेत । यथा देहारिक्तेत्रा

ति४

तथैतदंतरं विद्यात् सत्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः १५ संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः
तथा वार्त्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमितां १६ बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहंति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पु
नः १७ शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेयाध्यात्मे भीष्म उवाच प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपलभ्यते तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रो
चते १

त्मानं ज्ञानं न्ते वरज्ञा राज्ञस्तपेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाक्यात् देहसंमितं कृत्रिमं मूर्द्धाभिषिक्तत्वरूपं लक्षणं राज्ञस्तथाधिकारिविशेषणं क्रियाकालेऽपेक्षते ।
एवं कर्तृत्वादिविशेषणं मुमुक्षुरपि विद्यासाधनकाले । फलकाले तु राज्ञो देहमिव मुमुक्षुः कर्तृत्वादि बुद्धिं जहातीति भावः १६ एतद्विज्ञानफलं मोक्षमाह बीजानीति क्ले
शैः अविद्यादिभिः १७ सप्तत्रिंशः ॥ ॥ अस्मिन्नध्याये क्लेशादयो हेयत्वेन तानोपादातापत्र प्रदर्श्यते प्रवृत्तीत्यादिना । तेषां कर्मनिष्ठानां यथा धर्मः समुपपद्य
ते तथा विज्ञाननिष्ठानां विज्ञानादन्यन्न रोचते १

राम०
१२०

वेदोक्तेषु अग्निहोत्रादिषु शमादिषु च यथाधिकारं व्यवस्थिताः निष्ठावंतः प्रयोजनं स्वर्गमोक्षौ तयोर्निष्ठे संस्कृतं प्रशस्ततरं [illegible] मोक्षमा
र्गनिवृत्तिरूपं महत्वादिदृष्टौ ति बुद्धिमत्तरा इति शेषः २ ननु ज्ञानमर्यमग्निहोत्रादि भस्मान्तं शरीरमित्यादयो यावज्जीवं कर्मानुष्ठापका विधय उपरुध्येरन्निति वृत्तिमार्गा
देरित्याशंक्याह सद्भिरिति। एतद्ध स्म वै तन्पूर्वे विद्वांसो महाशाला महाश्रोत्रियाः अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे इत्यादिश्रुतेः तेन कर्मत्यागात्मकं वृत्तं न निंद्यं। आ
रुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति भगवतैव प्रवृत्तिमार्गयोरधिकारभेदेन व्यवस्थापितत्वात् इयं निवृत्तात्मिका

विवृति।

दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः प्रयोजनमहत्वात्तु मार्गमिच्छन्ति संस्कृतं २ सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तेनानेन गर्हितं
इयं सा बुद्धिरन्येयं यया यान्ति परां गतिं ३ शरीरवान्तु यादेनं मोहात्सर्वान्परिग्रहान् क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ४ नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीसन्देहमापन्नं कर्मणा विवरं कुर्वन्नलोकानाप्नुयाच्छुभान् ५ लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न
विराजते तथापक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परां गतिं मोक्षं ३ एतदभावेऽनिष्टमाह शरीरेति। शरीरवान् शरीराभिमानवान् ४ देहमापन्नं देहसंबंधविच्छेदं अशरीरताख्यं मोक्षं तत्रोपायमाह कर्मणेति। विवरं
आत्मविविदिषाख्यं द्वारं। शुभान्स्वर्गादीन् कर्मफलभूतान्नाप्नुयान्स्वीकुर्यात् फलत्यागपूर्वकं चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मारोपवाचरेदिति भावः ५ चित्तशुद्ध्यभावे दोषमा
ह लोहेति। विपक्वं पाकहीनं भावेन निष्ठा अविपक्वकषाये पुंसि आख्या उपदेशोपसन्न अजितरागादिदोषउक्तमिति भावः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१२१

121

कषायाणामपाके दोषमाह यस्येति। अनुल्लवन् अनुसरन्। आक्रम्य उपमर्घातुक्रम्येति पाठः स्पष्टः ७ संरागः रागाधिक्यं व्रजने दोषमाह क्रोधइ
ति। क्रोधो राजसः हर्षः सात्विकः विषादस्तामसः ८ अभिद्रुवते अभिद्रौति। चितः अविकारित्वाद्विकारिणश्च चेतसो जडत्वात् कस्य क्रोशो निरास्पदा वित्यर्थः ९ वि
ज्ञानात् विपर्ययबुद्धेः आत्मानं देहं पार्थिवं पृथ्वीविकारं गुणं १० देहस्य पार्थिवत्वे युक्तिमाह द्वाभ्यां मन्त्रमिति शरणं गृहं मृद्विकारमन्नादिकं प्राप्य न नश्यति

यश्चाधर्मं चरेल्लोभात्कामक्रोधावनुल्लवन् धर्म्यं पंथानमाक्रम्य सानुबंधो विनश्यति ७ शब्दादीन्विषयांस्तस्मात्संरागाद्यं व्रजेत् क्रो
धो हर्षो विषादश्च जायंते ह परस्परात् ८ पंचभूतात्मके देहे सत्वे राजसतामसे कमभिद्रुवते चायं किं वा क्रोशति किं वदन् ९ स्पर्शरूपरसा
येषु संगं गच्छन्ति बालिशाः नावगच्छन्ति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं १० मन्त्रयं शरणं यद्वन्मृद्द्रव्यैः परिलिप्यते पार्थिवोयं तथा देहो मृद्वि
कारान्न नश्यति ११ मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहांभसा १२ यद्वत्कांतारमातिष्ठन्नौत्सु
क्यं समनुव्रजेत् ग्राम्यमाहारमादद्यादस्वाद्वपि हि यापनं १३ तद्वत्संसारकांतारमातिष्ठन्श्रमतत्परः यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं य
था १४

जीवतीत्यर्थः ११ [illegible] १२ मृद्विकारानाह मध्विति १३ कांतारमातिष्ठन् संन्यासी। औत्सुक्यं मिष्टान्नादौ रागं न समनुव्रजेत्। आहारं अन्नं यापनं
देहनिर्वाहकं १४ संन्यासिवद्गृहिणापि विरक्तेन स्थेयमित्याह तद्वदिति संसारः गृहं यात्रार्थं वेदांतश्रवणादिनिर्वाहार्थं न तु इंद्रियप्रीत्यर्थं १४ ॥ ॥ ॥

एवंद्वयोरपिभिक्षान्नादौवैराग्यमुक्त्वाद्याश्रमद्वयसाधारणान्मोक्षधर्मानाह सत्येति। सत्यंयथार्थभाषणं। शौचंमृज्जलाभ्यांबाह्यंभाववशुद्धिरांतरमितिद्विविधं। आर्ज
वंअकौटिल्यं। त्यागोवैराग्यं। वर्चःअध्ययनादिजंतेजः तेनतत्कारणंलक्ष्यं। विक्रमोमनोजयःशौर्यं। बुद्धाअवगाहनया। क्षमाक्लेशकालेपिचित्तविधारकपत्वे
नाम नमस्क्रियमाणोनतपसासाध्वसाधुनोःआलोचनेन। भावान्समीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः १५ संभवेतयथाक्रममितिपाठेयथाक्रमंसंसारेचेन्नकामादिनामुमु

सत्यशौचार्जवत्यागैर्वर्चसाविक्रमेणच क्षांत्याधृत्याचबुध्याचमनसातपसैवच १५ भावान्सर्वाननुपाव्रत्तान्समीक्ष्यविषया
त्मकान् शांतिमिच्छन्नदीनात्मासंयच्छेदिंद्रियाणिच १६ सत्वेनरजसाचैवतमसाचैवमोहिताः चक्रवत्परिवर्त्तंतेह्यज्ञानाज्जं
तवोभृशं १७ तस्मात्सम्यक्परीक्षेत्तुदोषानज्ञानसंभवान् अज्ञानप्रभवंदुःखमहंकारंपरित्यजेत् १८ महाभूतानींद्रियाणिगु
णाःसत्वरजस्तमः त्रैलोक्यंसेश्वरंकर्मअहंकारेप्रतिष्ठितं १९ यथेहनियतःकालोदर्शयत्यार्त्तवान्गुणान् तद्वद्भूतेष्वहंकारंवि
द्यात्कर्मप्रवर्त्तकं २०

क्षुस्त्वेतच्छमादिनासंभवेतसंयुञ्जीतेत्यर्थः अदीनात्माउदारचित्तः १६ विपक्षेदंडमाहसत्वेनेति १७ अज्ञानात्संभवउत्पत्तिर्यस्यतं १८ महेतिईश्वरादिकंसर्वम
हंकारकल्पितमित्यर्थः १९ नन्वेतदहंकारकल्पितंचेत्सर्वमन्वितमभिनवसंस्थानंस्यादित्याशंक्यापूर्वसंस्कारानुरोधात्समानरूपमेवकल्प्यतइतिसदृष्टां
तमाहयथेति। भूतेतिभूतेंद्रियादीनामुपलक्षणं २० ॥ ॥

मो॰
१२२

त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्य गुणकार्याणि विभजते संमोहकमिति द्वसं अंधकारवत् प्रकाशात्मकं प्रीति दुःखैकमात्सात्विकराजसे २१ तान्कार्यभूतान्वि
शेषगुणान् २२ कामादयो राजसाः विषादादयस्तामसाः २३ अस्य विभागस्य प्रयोजनमाह दोषाणामिति आत्मनि संस्थानं स्थितिः एकैकं प्रत्येकं अनुल

122

संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवं प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् २१ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोधत।
न प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् २२ कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं
क्लमः विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता २३ दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवं विमृषेदात्मसंस्थानमेकैकमनुसंततं २४
युधिष्ठिर उवाच के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुध्या शिथिलीकृताः के पुनः पुनरायांति के मोहादफला इव २५ केषां बलाबलं बुध्या हेतुभि
र्विमृषेद्बुधः एष मे संशयस्तात तन्मे ब्रूहि पितामह २६

क्षीकृत्य विमृशेत् को दोषः कियान्क्षीणः कियानशिष्ट इति नित्यमालोचयेदित्यर्थः २४ त्यक्ताः पूर्वैर्मुमुक्षुभिरिति शेषः के पुनरिति अपरिहार्या इत्यर्थः।
पंचात्र प्रश्नाः अफलाः आगता अपि निष्फला इत्यर्थः २६

शां॰
१२२

दोषैरितिसार्द्धश्लोकएकंवाक्यंमूलात्मूलंत्वाशानंतदारभ्यअवच्छिन्नैःलूनैर्मूलच्छेदैर्नैवदोषानच्छिद्यात्ततस्तेपश्चाच्छिन्नमूलतरुविलसितवत्कंचित्का
लमनुवर्त्तमानाअल्पफलाएवतर्षः मूलच्छेदेउपायंसहस्रं तमाहविनाशयतीति। संभृतमुत्तमन्नमपथ्यंलोहनिगडं अयःवाग्धारामयं एवंकृतात्मा
ध्यानसंस्कृताबुद्धिः तामसैः विपर्यासरूपैरविद्यादिदोषैः सहजैरागादिभिः सहनश्यतिताञ्चाशपितास्वयमपिकर्त्तकरजोवत्शाम्यति अत्रवाग्धारानिग

भीष्मउवाच दोषैर्मूलादुपच्छिन्नैर्विशुद्धात्माविमुच्यते विनाशयतिसंभूतमयस्मयमयोयथा तथाकृतात्मासहजै
र्दोषैर्नश्यतितामसैः १७ राजसंतामसंचैवशुद्धात्मकमकल्मषं तत्सर्वंदेहिनांवीजंसत्वमात्मवतःसमं १८ तस्मादात्म
वतावर्ज्यंरजश्चतमएवच रजस्तमोभ्यांनिर्मुक्तंसत्वंनिर्मलतामियात १९ ॥ ॥ ॥ ॥

दुच्छित्वास्वयमपिनश्यतीतिविवक्षयादृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसाम्यं १७ चतुर्थप्रश्नोत्तरमुक्त्वातृतीयप्रश्नोत्तरंपादत्रयेणाहराजसमिति। शुद्धात्मकंसत्वांत
श्चाकल्मषंकाममोहरहितमात। गुणत्रयंदेहिनांदेहप्राप्तौवीजं आत्मवतोजितचित्तस्यतुसत्वंसमंब्रह्मतत्प्रापकं। निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिसमशब्दस्यब्रह्मणिप्र
योगात १८ प्रथमप्रश्नोत्तरमाहतस्मादिति। सत्वंबुद्धिः १९ ॥

मो०
१२३

123

अपवेति। आत्मालाभे न बुद्धिवशीकारणविहितं मंत्रवत् मंत्रयुक्तं यज्ञादिकं कर्म केचित् दुष्कृतमिति ब्रुवुः सांख्याः पशुबीजादिहिंसाहीनः धीमुख्योपायः श्रेय
निति भावः। अत्रायं सांख्यवृद्धानामभिप्रायः नहिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधः पुरुषार्थः न तु क्रत्वर्थः येनाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन समानविषयत्वं
स्यात्। यथा आहवनीये जुहोतीति होमार्थस्याहवनीयस्य जुहोतीति होमार्थेन पदेनापवादः स्यात्। न च पुरुषार्थस्य सतः क्रत्वर्थत्वमपि निषेधस्य वक्तुं यु
क्तं। कर्त्रैविकरणविरोधात् तत्र हि पुरुषार्थेनानृतं वदेदिति निषेधे सत्यपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनः क्रत्वर्थतया नानृतं वदेदित्यनृतवदनं निषिध्यते।
क्रतुमध्ये कारणविशेषात्पुरुषार्थनिषेधोल्लंघनेपि क्रतुवैकल्यं माभूदिति। तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्धिंसाविधितन्निषेधशास्त्रयोः परिहृत्यापवादमु

अपवा मंत्रवद्धपुरात्मादानाय दुष्कृतं सैव हेतुरनादाने युद्धधर्मानुपालने ३०

त्सर्गः प्रवर्तत इत्यस्य न्यायस्याप्रवृत्तिः अधिकारभेदादपि तत्र तदप्रवृत्तिः गृहासक्तो हि हिंसाशास्त्रे अधिक्रियते न तु विरक्तः तस्माद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव
प्रव्रजेदिति प्रव्रज्याविधानात्। न च गृहाश्रमोपि नित्यः तस्य रागतः प्राप्तत्वात् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विधिविरोधाच्च। तस्माद्यथा श्येनेनाभिचरन्यजेतेति
शास्त्राच्छत्रुमारणकामस्य श्येनो विधीयमानो हिंसात्मकफलद्वारा न हिंस्यादिति शास्त्रं निरुंधे तद्वत्स्वर्गपश्वादिकामस्य गृहमेधिनः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गका
मो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिः पशुबीजादिहिंसा

राम०
१२३

त्मकसाधनद्वारा न हिंस्यादिति शास्त्रं निरुणद्धि तत एव पुरुषः प्रत्यवैतीति। यथोक्तं। दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः इति। यथा दृष्टः
सुखोपायो दोषादियुक्तः एवं वैदिकोपीति सांख्यकारिकार्थः स्वमतमाह सर्वे इति सर्वेति पाठेपि सैषदाशरथिरितिवत्संधिः सः मंत्रवान यज्ञादिधर्मः अन्ना
दानेवैराग्यनिमित्तं भवति चित्तशुद्धिद्वारा नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रणाल्या भवतीति यावत् शुद्धधर्मः शमादिः तस्यापि रक्षणे सएव यज्ञादिधर्मो भवति। अ
यमर्थः विविदिषंतीति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेरश्वेनतिगमिषतीत्यादौ गतावश्वस्येव विद्यायां यज्ञादीनां हिंसायुक्तधर्माणां साधनत्वं गम्यते। तथा शांतो दांत इ
त्यादिना निवृत्तिरूपस्यापि अहिंसादेर्धर्मस्य विद्यासाधनत्वं गम्यते यथा हि अश्वौ रथेनियुक्तौ अविरुद्धदिक्क्रियौ संतावेव इष्टं देशं रथिनं नयतः न
तु तयोरन्यतरस्य ईषदपि विरुद्धदिक्क्रियत्वे एवं यज्ञ ईषदपि हिंसाशास्त्रविरोधी चेत्तत्तर्हि कार्यं न भजेदिति यज्ञादिव्यतिरिक्तहिंसाया एव वा
हिंसाशास्त्रेणानर्थहेतुता बोध्यत इति तथा च सत्यं सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति। यत्तु कामो यज्ञस्यास्त्यंशतो दोषहेतुत्वेन नः
किंचिच्छिन्नः। स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष इति सांख्याचार्यवचनमपि तद्विषयमेवा पुराणे कर्मणि स्वल्पो हिंसाजन्योऽधर्मसंकरः स्वल्पे
नापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्योऽपरिहारो वा फलकाले सोढुं शक्यः सुखसमुद्रमग्नो दुःखकणिकां सोढुमर्हतीति सर्वमनवद्यं २० ॥॥

मो°
१२४

124

वैदिकोपिकर्मणिराजसंतामसंकाम्यक्रोधादिहेतुकंत्याज्यंसात्विकंसेव्यमित्याहश्लोकत्रयेण रजसेति अधर्मेतिच्छेदः लौकिकंतुराजसंतामसं
क्रोधर्मकर्मसुतरांत्याज्यमितिभावः ३२ सात्विकंतुमुमुक्षूणांपथ्यमित्यर्थः ३३ अध्यायः पूर्वाध्यायांतिमंश्लोकत्रयंव्याख्यातुमयमध्यायआरभ्य
तेरजसेतिरजस्तमसोः कार्यंमोहः विपर्ययः अनात्मनिआत्मबुद्धिः अज्ञानस्यहिद्वेशक्तीआवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्चतत्राद्ययावस्तुस

रजसाधर्मयुक्तानिकार्याण्यपिसमाप्नुते अर्थयुक्तानिचात्यर्थंकामान्सर्वांश्चसेवते ३१ तमसालोभयुक्तानिक्रोधजानिचसे
वते हिंसाविहाराभिरतस्तंद्रीनिद्रासमन्वितः ३२ सत्वस्थःसात्विकान्भावांश्छुद्धान्पश्यतिसंश्रितान् सदेहीविमलःश्री
मांश्छ्रद्धाविद्यासमन्वितः ३३ शांतौमोक्षधर्मेषुवार्ष्णेयाध्यात्मे॥ भीष्मउवाच रजसासाध्यतेमोहस्तमसाभरतर्षभ॥
क्रोधलोभौभयंदर्पएतेषांसादनाच्छुचिः १ परमंपरमात्मानंदेवमक्षयमव्ययं विष्णुमव्यक्तसंस्थानंविभुंतंदेवसत्त
मं २

रूपंरज्वादिआव्रियतेद्वितीययासर्पादिस्वरूपंविक्षिप्यते तेउभेअत्रक्रमेणतमोरजःशब्दाभ्यामुच्यतेमोहजाःक्रोधादयः १ शुद्धेःफलंजीवब्रह्मणोरैक्य
ज्ञानमित्याहपरममिति।परमंआत्यंतिकंपरंब्रह्मकोशपंचकातीतंआत्मानंप्रत्यंचं परमात्मानमात्मानमितिपाठांतरंस्पष्टार्थं अक्षयंनाशहीनंअव्ययं
ह्रासहीनं विदुःप्राचःशुचयइति इदानींतनोपिशुचिर्विंदतीत्यर्थः २

राम°
१२४

पिनष्टांगादिभिर्जडीकृतेंद्रियाच्युतस्वनष्टज्ञानाः ततो विचेतसः निर्विवेकाः ज्ञानसंमोहात्ता बुद्धिवैकल्यात्ता प्रज्ञाज्ञानाद्वा क्रोधं विक्षिप्तचित्ततां ३
मान मात्मनि पूज्यता बुद्धिः दर्पः उद्धतत्वलत्वं अहंकारः परेषां तुच्छीकरणं ४ जन्माजन्मकृतक्षणाः जन्ममरणयोः कृतस्वीकाराः ५ तैः क्रोधादिभिः
वद्धस्तान अभितः परिप्लवनं तत्तुमिष्ठनहेतौ शतृप्रत्ययः प्रपतं योषितो हे प्रत्वेन ज्ञानीपातपतंताः संसारपदस्तातेत्रमिवतंत्रेतंतु विताननं तंतुवापदेहेति ७ ॥

तस्मात्पापिनष्टांगाज्ञानभ्रष्टाविचेतसः मानवाज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयांति वै ३ क्रोधात्काममवाप्याथ लोभ
मोहौ च मानवाः मानदर्पावहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ४ क्रियाभिः स्नेहसंबंधात्स्नेहाच्छोकमनंतरं सुख
दुःखक्रियारंभाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ५ जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवं पुरीषमूत्रविक्लेदं शोणितप्रभ
वाविलं ६ तस्माभिभूतास्ते वद्धस्तोनेवाभिपरिप्लवन् संसारतंत्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ७ प्रकृत्याः क्षेत्रभू
तास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः तस्मादेतां विशेषेण न चाभीयुर्विपश्चितः ८ कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयंत्यविचक्ष
णान् रजोऽन्तर्हिता मूर्त्तिरिंद्रियाणां सनातनी ९

यथा प्रकृतिः क्षेत्रं सं वध्नाति स्वमेतान् अपत्योत्पत्तिक्षेत्रभूताः जीवं वध्नंतीत्यर्थः अतीपात अतिक्रामेत सन्न्यसेदित्यर्थः न चाभीयुरिति पाठे नानुसरेयुरित्य
र्थः ८ शत्रुमारणार्थं मंत्रमयी शक्तिः कृत्या सैव रूपताः । रजसि रजोगुणे अंतर्हिताः सूक्ष्मरूपेण मृदि घटादिवत्स्थिता इंद्रियाणां मूर्त्तिरिंद्रियैः कल्पितेत्य

मो०
१२५

125

तदात्मकात्स्त्रीप्रधानात् एतेन सार्द्धश्लोकेन दोषनिमित्तं तद्रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति गौतमसूत्रार्थो दर्शितः अससंज्ञानमानुषेति संज्ञाहीनानन्त्वमीनूपकान्लिक्षादीनऋस्वकानअनाम्रान १० भुक्तान्नरेतोरूपातस्त्रेहात् इवांशतः पुत्राः रसतः स्वेदरूपात् रूह्यात् एकादयः एषां जंतूनां स्वभाववादे हष्टवादे षसमानेव तत्पर्यः ११ एवं हेयमुक्त्वा सर्वमाहर जइ इति प्रवृत्तिप्रकाशात्मके रजः सत्वे तमसि लीयते तद्वत्तमः अज्ञानाख्यं ज्ञानाधिष्ठ

तस्मात्तत्पात्मिकात् रागाद्दीज्ञाज्ञायंतिजंतवः स्वदेहज्ञानस्वसंज्ञानद्वंद्वं गात्कर्मीस्पजेत् स्वसंज्ञानस्वकोस्म
द्वन्दुतसंज्ञानहकर्मीस्पजेत् १० भुक्तोरसतश्चैव देहाज्जायंतिजंतवः स्वभावात्कर्मियोगाद्धातानुपेक्षे
तबुद्धिमान् ११ रजस्तमसिपर्यस्तंसत्वंचरजसिस्थितं ज्ञानाधिष्ठितमव्यक्तं बुध्यहंकारलक्षणं १२ तद्बीजं देहिनामाहुस्त
द्बीजं देहसंज्ञितं कर्मणाकालयुक्तेन संसारपरिवर्त्तिनं १३ रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे
तदुपलभ्यते १४

तेन अधिष्ठानभूते ज्ञाने धस्तं सत्तु बुध्यहंकारयोर्लक्षणं ज्ञापकं भवति १२ ततबुध्यहंकारविशिष्टमज्ञानं देहिनां जीवानां देहप्राप्तौ बीजं तत्स्य सकार्यस्याज्ञानस्य बी
जं अधिष्ठानभूतं ज्ञानं तं देवजीवसंज्ञितं देहिशब्दवाच्यात् ज्ञानेबीजसंज्ञितमिति पाठ तत अज्ञानविशिष्टं ज्ञानं बीजं ईश्वरस्तत्संसारं स्वर्पमेवाहकर्मणोति १३
अयं जीवः ईश्वरेवागर्भमातुरुदरे १४ १४

राम०
१२५

तत्रमांसपिंडभूतोसौपूर्ववासनावशाद्यंयंविषयंस्मरतितत्तद्ग्राहकमिंद्रियमस्याविर्भवतीत्याहकर्मणेत्यादिना १५ घ्राणंगंधचिकीर्षयेतिएतस्यैववासनावश
स्त्वष्टृत्वंदर्शितं १६ यापनंदेहयात्रानिर्वाहः १७ संजातैःसम्यङ्निष्पन्नैःगात्रैःश्रोत्रादिभिःकृत्वानरोवर्ष्मणाशरीरेणावृतःसन्तज्जायते ब्रह्मणासहेतिपाठः

कर्मणावीजभूतेनचोद्यतेयद्यदिंद्रियं जायतेतदहंकाराद्रागयुक्तेनचेतसा १६ शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्यजा
यतेभावितात्मनः रूपरागात्तथाचक्षुर्घ्राणंगंधचिकीर्षया १६ स्पर्शेनत्वक्तथावायुःप्राणापानव्यपाश्र
यः व्यानोदानौसमानश्चपंचधादेहयापनं १७ संजातैर्जायतेगात्रैः कर्मजैर्वर्ष्मणावृतः दुःखाद्यंतैर्दुः
खमध्यैश्चनरःशारीरमानसैः १८ दुःखंविवादुपादानादभिमानाच्चवर्द्धते त्यागात्तेभ्योनिरोधःस्यान्निरोध
तोविमुच्यते १९ इंद्रियाणांरजस्येवप्रलयप्रभवावुभौ परीक्ष्यसंचरेद्विद्वान्सदावस्थाह्वचक्षुषा २० ॥

तरं १८ दुःखाद्यंतैरित्येतच्चाद्यंतयोर्दुःखमिति उपादानात्तद्देहेंद्रियादीनांगर्भेंऽगीकारात् अभिमानाज्जन्मानंतरंदुःखंदेहवद्वर्द्धते। एवंत्यागान्मरणादपिवर्द्ध
तेतस्तेभ्योहेतुभ्यःनिरोधोदुःखस्यस्यात्। कर्तव्यःयतोनिरोधस्तोविमुच्यते १९ रजस्यंतर्हितामूर्त्तिरिंद्रियाणामित्युपक्रांतमिंद्रियाणांरजोमात्रत्वमुपसं
हरति। इंद्रियाणामिति। परीक्ष्येति रजोरूपप्रवृत्तिनिरोधनेंद्रियनिरोधात्दुःखनिरोधोभवतीत्यर्थः २०

अतर्षुलं तत्स्माहीनं ज्ञानेंद्रियाणि चोपसर्पंति न त्वाप्नुवंति। इंद्रियार्थान्प्राप्यापीति शेषः तत्फलमाह हीनैरिति हीनैः क्षीणैः करणैरिंद्रियैः २१ ऊनचत्वारिंशः
॥ ॥ अत्र इंद्रियजये। ज्ञानात् ज्ञानं प्राप्य चरन् शमादीननुतिष्ठन् १ पुरुषा मनुष्याः द्विजाः त्रैवर्णिकाः मंत्रदर्शिनो ब्राह्मणाः २ तत्त्वार्थं प्रतिगतः निश्चयो येषां

126

ज्ञानेंद्रियाणींद्रियार्थान्नोपसर्पंत्यतर्षुलं हीनैश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति २१ शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेयाध्यात्मे ॥
भीष्म उवाच अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा तद्विज्ञानाच्चरन् राजन्प्राप्नुयात्परमां गतिं १ सर्वेषामेव भूता
नां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मंत्रदर्शिनः २ सर्वभूतात्मभूतास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ब्राह्मणा
वेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ३ नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञान
विदोऽधिकाः ४ तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमं न त्वेषामर्थसामान्यमंतरेण गुणानिमान् ५ वाग्देहमनसां
शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयंति गुणाञ्छुभान् ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३ ज्ञानविदो ब्रह्मविदः ४ एवमुपायज्ञात्प्रशस्य तद्गुणानाह तांस्तानिति यथागमं यथाशास्त्रं तांस्तानिष्टापूर्त्तादीन् अर्थसामान्यं फलसाम्यं मोक्षाख्यं नि
रतिशयं। इमान् वक्ष्यमाणान् ५ गुणानेवाह वागिति। अवृत्तिहिंसाकामादिराहित्यं वागादीनां शौचं। सर्वेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकेषु धर्मेषु ६ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मणि चर्या ब्रह्मचर्यं योगधर्मः ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मप्रापकत्वात्तदभिन्नं परां गतिं मोक्षं ७ गतिमेव विशिनष्टि लिंगमिति लिंगं पंच प्राणा मनो बुद्धिर्दशेंद्रियसं-
घातरूपं तेन यत्र संयोगो नास्ति अत एव शब्दादिहीनं श्रोत्रेणाउपाधिना तदेव श्रवणं शब्दानुभवरूपं स्वरूपाद्यनुभवात्मकं तथा च शब्दादीनां व्यभिचारि-
त्वा केवलानुभवरूपं तदेव मुख्यब्रह्म निर्विकल्पकावस्थापरब्रह्मप्रापिकेत्यर्थः ८ वाचा संभाषा कथनं प्रवृत्तं यस्मिंस्तत्तथा भूतं यत्र ब्रह्मचर्ये तत्तमनः

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतं परं तत्सर्वधर्मेभ्यस्तेन यांति परां गतिं ७ लिंगसंयोगहीनं यच्छब्दस्पर्शविवर्जितं श्रो-
त्रेण श्रवणं चैव तच्चक्षुषा चैव दर्शनं ८ वाकंभाषाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितं बुध्या चाध्यवसीयीत ब्रह्मचर्यमकल्मषं ९
सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः १० सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं
तत्र मे शृणु संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो रजः ११ योषितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरंबराः कथंचिद्दर्शनादासां
दुर्बलानाविशेद्रजः १२

मनोमात्रेणावस्थानं परिवर्जितं विषयेंद्रियहीनं शब्देन वक्तुं योग्या सविकल्पकावस्थेत्यर्थः यत्तु बुध्या श्रवणमननोत्थया अध्यवसीयीत निश्चिनुयात निर्विचिकि-
त्सं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ९ ब्रह्मचर्याणां क्रमेण फलमाह सम्यगिति ब्रह्मैव लोकस्तं मोक्षं सुरान्समलोकं कन्यसीं कनीयसीं १० संप्रवृत्तं समुत्पन्नं उदीर्णं वृद्धिंग-
तं रजः कामादिरूपं ११ रजो रागः १२ ॥

मो॰
१२७

127

दृष्टं अहंमातरंअहंस्वसारंअहमपाद्पाचितं अहंपरंचनाम्नीयात्राज्ञायत्नोयमुच्यतइत्यादिनाउक्तलक्षणं महार्त्तिःमुक्तवृध्यानंतपीडितः अद्भिस्त्रिरितिवा
पाठःस्वप्नेचरेतःस्त्रावेःस्नुमग्नः अघमर्षणंकृतंचसमसंचेत्स्कृत्रयं १३ रागयुक्तेनेत्यपपाठःमनसानिर्द्दहेदितिसंबंधः १४ कुणपमितिशरीरांतर्गतमलात्रंतंतव
पादृढबंधन सर्वदेहआत्मनोदृढबंधनमित्यर्थः १५ शिरानाड्यःतासांजालेः १६ दशवातादिदशकवहाःधमन्योनाड्यःपंचस्विंद्रियेषुगुणेस्वस्वविषयग्रह

रागोत्पन्नश्चरेत्कृछ्रमद्भिस्त्रिःप्रविशेदपः मग्नःस्वप्नेचमनसात्रिर्जपेदघमर्षणं १३ पाप्मानंनिर्द्दहेदेवमंतर्भूतरजोमयं
ज्ञानयुक्तेनमनसासंतत्तेनविचक्षणः १४ कुणपामेध्यसंयुक्तंयद्दृढच्छिद्रबंधनं तद्देहगतंविद्यादात्मानंदेहबंधनं १५
वातपित्तकफाद्युक्तैर्लक्ष्णांसंस्नायुमस्थिच मज्जांदेहंशिराजालैस्तर्पयंतिरसानुगां १६ दशविधाधमन्योत्रपंचेंद्रिय
गुणावहाः याभिःसूक्ष्माःप्रतायंतेधमन्योन्याःसहस्रशः १७ एवमेताःशिरानद्योरसोदादेहसागरं तर्पयंतियथाकालमाप
गाइवसागरं १८ मध्येचहृदयस्यैकाशिरातत्रमनोवहा मुक्तंसंकल्पजंन्हृणांसर्वगात्रैर्विमुंचति १९ ७ ॥ ॥

णांयारवंअत्ररसार्पणाद्द्वाराआवहंतीतियथा याभिरश्वत्थपर्णाशंकुतुल्याभिः १८ हृदयस्यकदंबकुसुमाकारस्यमांसपिंडस्यमध्येमनोवहाअन्नमयंहि
सौम्यमनइतिश्रुतेरन्नरसैर्हृदयांतर्वर्त्तिमनःप्रीणनकरीनाडीयथोक्तंअश्वत्थपत्रनाडीवत्हृदिसप्ततिशताधिका। नाडीमनोवहेत्युक्तंयोगशास्त्रविशारदैरिति सा
हिसर्वगात्रेभ्यःमुक्तमादायपापस्यान्मुखंकरोति १९ ॥

राम॰
१२७

एकाशिराकंपंसर्वगात्रैः संबद्धत्वात आहसर्वगात्रेति तैजसंगुणंऊष्माणं २० खवैः मंथनदंडैः देहस्यात संकल्पात खेभ्यइंद्रियेभ्यः खजातैः संकल्पजैः खजैः स्त्रीदर्शनस्पर्शनादिभिः २१ शुक्रंसंकल्पजमित्येतद्दुपादयतिस्वप्नेपीति स्त्रीसंगाभावेपिसंकल्पजंरजस्त्रीसंगः यथात्र्यमेतितिपेवमनोवहानाडीशुक्रेस्त्रजति २२ श्रीशिअत्ररसोमनोवहानाडीसंकल्पश्चेतिवीजानियस्यत्वीजमितियपाठः २३ प्रजानांशुक्रोद्रेकात अनुलोमप्रतिलोमगमनाद्वर्णसंकरकारिकांविघुर्विचारयेयुर्वि

सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्याह्यनुगताः शिराः नेत्रयोः प्रतिपद्यंतेवहंत्यस्तैजसंगुणं २० पयस्यंतर्हितंसर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खवैः शुक्रंनिर्मथ्यतेतद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः २१ स्वप्नेह्येवंयथाभ्येतिमनः संकल्पजंरजः शुक्रंसंकल्पजंदेहात्स्रजत्यस्यमनोवहा २२ महर्षिर्भगवानत्रिर्वेदतच्छुक्रसंभवं त्रिवीजमिंद्रदैवत्यंतस्मादिंद्रियमुच्यते २३ येवैशुक्रगतिंविद्युर्भूतसंकरकारिकां विरागदग्धदोषास्तेनाप्युर्देहसंभवं २४ गुणानांसाम्यमागम्यमनसैवमनोवहं देहकर्मानुदन्प्राणानंतकालेविमुच्यते २५ ॥

चार्यविरागाः दग्धदोषाः निर्वासनाः २४ देहानवाप्नोत्यनुष्ठेयांतरमाह गुणानामितिमनसैवगुणसाम्यंनिर्विकल्पत्वंआगम्ययोगवलेनासाद्यमनोवहंसत्यलोकप्रदंसर्वोर्ध्वंसुषुम्नाख्यनाडीमार्गप्रतिश्रित्यकालेप्राणानुदन्प्रेरयन्विमुच्यते कः यः देहकर्मदेहनिर्वाहमात्रार्थंकर्मयस्यावाह्यप्रवृत्तिशून्यइत्यर्थः २५ ॥

देहबंधच्छेदे योगमार्गक्रममुक्तिदमुक्त्वा जीवन्मुक्तिकरं ज्ञानमार्गमाह भवितेति मनसो विश्वात्मकस्य ज्ञानं भविता भविष्यतीत्यर्थः कीदृशं तत्तज्ज्ञानं मन एव प्रजापतेरिति स्वप्रव
वत्सर्वविषयाकारं भवतीति एतज्ज्ञानवतः फलमाह मंत्रसिद्धं प्रणवोपास्तिसिद्धं मनः नित्यं अनादि मायामात्रं सत् विरजं निर्वासनं ज्योतिष्मत् प्रकाशवत् सर्वज्ञं सर्वश
क्ति च भवति यथोक्तं वासिष्ठे विगतवासनमाशु चिपाशतामुपगतं मनस्त्रो मतयोदितं यदभिवांछति तत्त्वविक्षणात्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरइति २६ तद

भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजापते ज्योतिष्मद्विरजो नित्यं मंत्रसिद्धं महात्मनां २६ तस्मात्तदभिघातायकर्मकुर्यादकल्म
षं रजस्तमश्च हित्वेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् २७ तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतं विपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं
बलं २८ सदुर्गमिव पंथानमतीत्य गुणबंधनं यथापश्येत्तथादोषानतीत्यामृतमश्नुते २९ शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेयाध्यात्मे
भीष्म उवाच दुरंतेष्विंद्रियार्थेषु सक्ताः सीदंति जंतवः येत्वसक्ता महात्मानस्ते यांति परमां गतिं १ ॥ छ ॥ छ ॥

भिघाताय मनोनाशाय अकल्मषं निष्कामं निरूपं यथा येन प्रकारेण इष्टां गतिं मोक्षं २७ जरया दुर्बलता जरादुर्बलता तां तां गती प्राप्तत्वात् र्थेनेति समासः मा
नसं बलं संकल्पं आदत्ते संहरति कालेन पूर्वभाग्येन न तु हठयोगपतया २८ गुणा देहेंद्रियादयस्तदेव बंधनं २९ चत्वारिंशः पूर्वोक्ते बंधनेऽसक्ते वाधिका
रिभेदानाह दुरंतेष्विति १ ॥

क्लमैः क्लेशैः संततंव्याप्तंदृष्ट्वैवनतुममइदानींक्लेशोनास्तीत्युपेक्षेत १ घटनमेवाहाध्यायेनवागिति ३ अपवेतसव्यर्थेभूतानुकंपयापिमनसःसंगंव
र्धयेत् यथोक्तं कृपयापिकृतःसंगः पतनायैवयोगिनां इतिसंदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणमिति ५ शुभंकर्माहाहिंसेति ६ बुध्याइदंसर्वंपद

जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः दृष्ट्वैवसततंलोकंघटेन्मोक्षायबुद्धिमान् १ वाङ्मनोभ्यांशरीरेणशुचिःस्या
दनहंकृतः प्रशांतोज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखं ३ अपवामनसःसंगंपश्यन्भूतानुकंपया तत्राप्युपेक्षांकुर्वीत
ज्ञात्वाकर्मफलंजगत् ४ यत्कृतंस्याच्छुभंकर्मपापंवायदिवाश्नुते तस्माच्छुभानिकर्माणिकुर्याद्वाबुद्धिकर्मभिः ५
अहिंसासत्यवचनंसर्वभूतेषुचार्जवं क्षमाचैवाप्रमादश्चयस्यैतेससुखीभवेत् ६ तस्मात्समाहितंबुध्यामनोभूतेषुधा
रयेत् यश्चैनंपरमंधर्मंसर्वभूतसुखावहं ७ दुःखनिःसरणंवेदसर्वज्ञःससुखीभवेत् तस्मात्समाहितंबुध्यामनो
भूतेषुधारयेत् ८ ॥

यमात्मेतिशास्त्रोत्ययासमाहितंस्थिरंरागद्वेषशून्यंएनंअहिंसादिरूपं ८ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

अशुभं वर्ज्जमित्याहाईन्नापेति। नापध्यायेत् परानिष्टं न चिंतयेत्‌ अवद्धं स्वस्यायोग्यं परराज्यादिकं तो न स्पृहयेत्। असत्तत्‌ न संभाविवाः स्त्रीपुत्रादिकं न चिंतयेत्। अमो
घेति यत्नस्यावश्यं भाविफलत्वं सूचितं ज्ञाने ज्ञानसाधने अमानित्वादौ श्रवणादौ च। वाचामोघप्रयासेनेति पाठे वा चावदतेन वाक्येन अवागोघप्रयोगेनेति पाठे। वागि
ति वागादीन्द्रियव्यापारो लक्ष्यते ओघ इति कालपरिणाममपेक्ष्य क्रतुलिंगवत्स्वयमेव ज्ञानारंभश्चित्तपरिणामो भविष्यति किंतु नन्न प्रतयेत्सुपदेशपात्रे योवुद्धिः

नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिंतयेदसत्‌ अयामोघप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत्‌ वाचामोघप्रयोगेण मनो ज्ञं तत्प्रवर्त्त
ते ९ विवक्षता च सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपवादिनीं १० कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपै
शुनां ईदृगल्पं च कर्त्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ११ वाक्प्रबद्धो हि संसारो विरागाद्व्याहरेद्यदि वुध्याप्यनुगृहीतेन मनसा कर्मता
मसं १२ रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते स दुःखं प्राप्य लोकेस्मिन्नरकायोपपद्यते १३ १३ ॥ ॥ नः ॥ ॥

साकाल्यात्ख्यातुष्टिरो घशब्दार्थः तदुभयं यत्र नास्ति तादृशः यमनियमादीनां योगांगानामयोगस्तेन तत्र ज्ञानं प्रवर्त्तते ९ सद्वाक्यं विवक्षता पुरुषेण ईदृक्‌
वक्तव्यं ईदृक्कथं यत्र अहिंस्रां वाचं वदेदिति द्वयोः संबंधः १० कल्कापेतां शाठ्यनहीनां ११ संसार ऐहिकः आमुष्मिकोर्थः सर्वो वाचैव प्रबद्धोस्ति अतः साध्वीमेव
वाचं वदेत्‌ वैराग्यं चेत्तदा मसहिंसादिकं कर्मणास्वोपव्याहरेत्‌ पुरापपापं वा कर्म स्वमुखेन प्रकाशितं चेत्तत्‌ क्षपतीति भावः १२ रजोभूतैः प्रवृत्तिपरैः १३ ॥ ॥

फलितमाहार्द्धेनतस्मादिति १४ सदृष्टांतंकर्मसंन्याससमाहप्रकीर्णेतिद्वाभ्यां आमिषभारंवहंतश्चोरः गम्यांदिशंराजकीयाद्यवरोधात्प्रतिकूलांबुद्धा आमिषंतत्त्यक्त्वान्यांदिशंग
छंतोपथ्यानवध्यंते एवमाविघकंकर्मादायकामाद्यभिमुखंसंसारभयंबुद्धाकर्माणिसंत्यजन्नेवध्यंतेइतितात्पर्यंप्रकीर्णमेषः विशस्तमेषश्चामिषमित्यर्थः। तस्याभारः क्लीव
त्वमार्षं १५ अनीहः चेष्टाशून्यः तपस्वीमनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपः तद्वान् १६ प्रयोगोयोगांगानामनुष्ठानंतत्ररतिः प्रीतिर्यस्यनिःप्रचारेणानिरुद्धेनाबुद्धिस्व

तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः १४ प्रकीर्णामिषभारंहियद्वद्धार्येतदस्युभिः प्रतिलोमांदिशंबुध्वासंसारमबुधा
स्तथा १५ तानेवचयथादस्युःक्षिप्त्वागच्छेच्छिवांदिशं तथारजस्तमःकर्माण्युत्सृज्यप्राप्नुयात्सुखं १६ निःसंदिग्धमनीहो
वैमुक्तःसर्वपरिग्रहैः विविक्तचारीलघ्वाशीतपस्वीनियतेंद्रियः ज्ञानदग्धपरिक्लेशःप्रयोगरतिरात्मवान् निःप्रचारेण
मनसापरंतदधिगच्छति १७ धृतिमानात्मवान्बुद्धिंनिगृह्णीयादसंशयं मनोबुध्यानिगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः १८
निगृहीतेंद्रियस्यास्यकुर्वाणस्यमनोवशं देवताःसंप्रकाशंतेहृष्टायांतितमीश्वरं १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमितिश्रुतेः १७ आत्मवान्बुद्धिमान्बुद्धिं अहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजांधीवृत्तिंमनःसंकल्पविकल्पात्मकंबुध्यातयाहृत्वामनसाविष
यान्शब्दादीन्तेषांविशेषणांआत्मनइतिमनोरूपानित्यर्थः १८ योगावांतरफलमाह निगृहीतेतितितमातस्यामनवस्थायांदेवताःइंद्रियाणि तंयोगिनंईश्वरंयांतिप्रवि
शंतिएतेनतत्त्वज्ञत्वमपिज्ञेयं १९

ताभिर्देवताभिः संयुक्तं एकान्तसंगतं मनः [illegible] यस्य धीमात्रेण स्थापितः सत्वेषीमात्रे ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय प्रभुर्वा भावे इति कल्पते २० न प्रवर्तेत योगेष्व
यीं न प्रकाशेत इति पाठे ऐश्वर्यं गणायो योगी विदितो न भवेत् योगतं त्रैविरोधप्रधानैरेव यत्नैरुपक्रमेत् स तपसंकल्पादीन् न भावयेत् किंतु अस्थूलत्वादीनेवेत्यर्थः न तु क
यमेकस्यात्मवस्तुनः सगुणत्वं चेत्यत आह येनेति तत्रैतं त्वप्रतिपाद्ये योगे तत्र यतः अनुतिष्ठतः येन रूपेण विशिष्टा हन्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् सविशेषत्वं हि तु पाधिक

ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मतत्त्वं प्रकाशते एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते २० अथ ध्यानप्रकाशेत योगतं
त्रैरुपक्रमेत् येन तत्र यतस्तत्र वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् २१ कणाकुल्माषपिण्याकशाकयावकसक्तवः तथा मूलफ
लं भैक्ष्यं पयः पिण्याकमुपयोजयेत् २२ आहारं नियमं चैव देशे काले च सात्त्विकं तत्परीक्ष्यानुवर्त्तेत तत्र प्रवृत्त्यनुपूर्वकं २३
प्रवृत्तं नोपरुंधेत शनैरग्निमिवेंधयेत् ज्ञानेधितं तथा ज्ञानं अर्कवत्संप्रकाशते २४ ॥ ॥ ॥

तंस्वतन्त्रस्य निर्विशेषत्वमेवेति भावः २१ कणेति कणादीनपि भक्षयेन्न तु योगेष्वैर्यं उपजीवेत् इत्यर्थः कुल्माषाः पक्वमाषाः यावकं यवचूर्णजं जलोष्मपक्वाः सक्तवः
सक्तून् २३ प्रवृत्तं कर्म तदनुरोधेन योगं अनारंभं न कुर्यात् ज्ञानाचितं कर्मक्रमेण इंधयेत् तथा कुर्वतः ज्ञानं ब्रह्म प्रकाशते २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वात्माभिन्नस्य ज्ञानस्याप्रकाशायोगात्कथंप्रकाशतइत्युक्तिरतआह ज्ञानेति त्रीन्लोकान्जाग्रदादीन् विज्ञानंबुद्धिस्तदनुगतंसधीः स्वप्नोभूत्वाध्यायतीवलेला
यतीवेत्यादिश्रुतेः अज्ञानेनआत्मनादेः आत्मादिबुद्धिरूपेणाविपर्ययेण प्रकाशमानमपिज्ञानंअवस्थात्रयकालुष्यादप्रकाशमानमिवेत्यर्थः २५ नतुसांशत्वंशतः
प्रकाशतेनतुनिरंशतोस्यसर्वात्मनाऽप्रकाशः प्रकाशोवावाच्यइत्याशंक्याह पृथक्त्वादिति अवस्थात्रयातीतमपितत्संप्रयुक्तत्वेनगच्छन्नेवअसत्पुंशा
श्वतमनुपाधिमात्मानंदूषयन्तंतंनवेदतयोः पृथक्त्वापृथक्त्वयोरपवर्गपर्यंतां उपवृत्तमितिपाठेस्वभावंरूपंअवाध्यत्वेनवाध्यत्वेनचजानन् २६ व

ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानंत्रींल्लोकानधितिष्ठति विज्ञानानुगतंज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते २५ पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्चना
सूयुर्वेदशाश्वतं सतयोरपवर्गज्ञोवीतरागोविमुच्यते २६ वयोतीतोजरामृत्यूजित्वाब्रह्मसनातनं अमृतं
तदवाप्नोतियत्तदक्षरमव्ययं २७ शांतौमोक्षधर्मेषुवार्ष्णेयाध्यात्मे॥ ॥भीष्मउवाच निष्कल्मषंब्रह्मचर्यमिच्छताच
रितुंसदा निद्रासर्वात्मनात्याज्यास्वप्नदोषमवेक्षता १ १ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योतीतः जितकालः पाठांतरंसुगमं २७ एकचत्वारिंशः॥ ॥ पूर्वत्रयोगैश्वर्यमननुभूयाननुभूयवाब्रह्मप्रविशेदित्युक्तंतत्रऐश्वर्यानुभवंनिंदितुमारभतेनिःक
ल्मषमितिनिष्कामंब्रह्मचर्ययोगंनिद्राऽविद्यामोहकत्वात्त्याज्यास्वप्नेति।तस्यत्रयआवसथास्त्रयः स्वप्नाइतिश्रुतेः जाग्रत्स्वप्नाविवयोगैश्वर्यमपिसंप्रज्ञा
तकालिकंस्वप्नएवतत्रदोषाः देवांगनेत्ररागादयः तान् १॥

स्वप्नेहि विधेपि देही योगी अयोगी वा २ उक्तनिद्राप्रतियोगिज्जागरणमाह ज्ञानाभ्यासादिति तञ्चिंतनं तत्कथनं अन्योन्यं तत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्या
सं विदुर्बुधा इत्युक्तविधात् ज्ञानाभ्यासात् तज्जिज्ञासा विचारोर्थः प्रयोजनमस्य तज्जागरणं अनंतरं अनवरतं ज्ञाततत्वस्य तु मुख्यं जागरणमित्याह विज्ञानेति ३
अत्राह पूर्वपक्षीति शेषः स्वप्ने दृश्यमानोयं देहादिभावः पदार्थः कोनु नु वितर्के किं सत्योऽसत्यो वेति विकल्पाद्ये बाधानुपपत्तिरिति सूचयति विषयवानिवे
ति इवकारेण वस्तुतोन विषयवानित्यर्थः ननु यथा उपरिस्थोर्कः जलेऽधस्थ इव भाति तद्वज्जाग्रद्देहादिरेवान्यथा स्वप्ने भातीति नेत्ताव तास्वप्नस्य निर्विषय

स्वप्नेहि रज्जसा देही तमसा चाभिभूयते देहांतरमिवापन्नः स्वदेहापगतस्पृहः २ ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञा
सार्थमनंतरं विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरस्त्वनिशं सदा ३ अत्राह कोन्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव प्रलीने
रिंद्रियैर्देही वर्त्तते देहवानिव ४ ॥

त्वमित्याशंक्याह प्रलीनैरिति दृष्टांते जलोपरिसंहतस्थितेनार्कतेजसा प्रतिहतं चाक्षुषं तेजोऽप्रविलीनं प्रतिस्रोतः प्रवृत्तं सदुपरिस्थमप्यर्कं अधःकप्रवृत्तवदि
संस्कारादधइव विषयीकरोति अत्र तु निंद्रियाणां विलीनानां नेति भेदः अन्यथा प्रतिबिंबस्य प्रमसमये पुरोवर्त्तिंद्रियांतरवद्धासंदृशादिकमपि स्वप्ने दृश्येत तस्मा
त्स्वाप्नो भावः न सत्यः इत्यर्थः नाप्यसत्यः असतः शशशृंगादेर्भानायोगात् ४

एवं युक्त्या निरुद्धगतिकः सिद्धांती अनुभवबलेनैवोत्तरयति अत्रोच्यत इति योगेश्वर इति हरिरिति च हेतुगर्भं विशेषणद्वयं योगिसंकल्पमात्रस्व
स्वाप्नाभावः वस्तुत्वात् तु तदभाव एवेति भावः एतद्यथाह हरिर्वेद तथा महर्षयो वर्णयंति उपपन्नार्थं युक्तिमच्चैतदित्यर्थः संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठ
न्तीति श्रुतेः यथा योगिसंकल्पजं पित्रादिकं तथा स्वप्ने संकल्पजं रथादिकमिति सुवचमित्याशयः ५ सर्वगतं सर्वप्राणिसिद्धं इंद्रियाणामुपरमे संकल्पस्व
भावस्य मनसो नु परमः स्वप्न इत्यर्थः तत्र तस्मिन् स्वप्नविषये नन्तु प्रसिद्धं वक्ष्यमाणं निदर्शनं दृष्टांतः ६ तमेवाह कार्येति मनोरथवत् निवृत्त्या प्रवृत्ति

अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयंति महर्षयः ६ इंद्रियाणामुपरमात्स्वप्नमाहुः
सर्वगतं बुधाः मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्राहुर्निदर्शनं ६ कार्येष्वासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि यद्व
न्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतं ७ संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् मनसोंतर्हितं सर्ववेद
सोत्तमपूरुषः ८

रपि संकल्पमात्रशरीरात् यथा प्राप्येंद्रियैर्विक्षिप्तात्मकं प्रतिभासः स्वप्ने तदभावाज्जाग्रद्द्रष्टृणां समग्ज्ञानमिति विशेष इत्यर्थः ७ स्वप्नादेर्मनोगत
त्वं व्याचष्टे संसाराणामिति प्राचीनानि तेजन्मजन्मसंस्कारात् कामात्मा विषयासक्तचित्तः ततः स्वप्नाद्यैश्वर्यं अवाप्नुयात् कथं तदवाप्तिरत आह स उत्त
मपूरुषः असंहतः साक्षीमात्मानमेयाकारं मनः वेदप्रकाशयति न विक्रियारूपं भोक्तृत्वं साक्षिणः अपितु साक्ष्यप्रकाशकत्वमात्रे यस्तु विक्रि
यावान् प्रमाता संदेशपकोटिस्थ एव न तु साक्षीत्यर्थः ८ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये पचतकर्मणा प्राचीनेन सत्त्वं रजस्तमो वा उपस्थितं भवति येन च कर्मणाभावितं संस्कृतं मनो यद्भवति तद्भूतानि सूक्ष्माणि तत्तच्छंसे
तितं तस्याधाकारं स्वप्ने निवेदयंतीत्यर्थः ९ ततः आकारदर्शनानंतरं आनंतर्यफलोदये अनंतरमेव सुखाद्युदयं यथासमुपसर्पतीति १० असंबुध्याः ज्ञाना

गुणानामपि पच्येत कर्मणा चाप्युपस्थितं तत्तत्स्थं संति भूतानि मनो यस्त्वावितं यथा ९ ततस्तमुपवर्त्तंते गुणा राजस तामसाः
सात्त्विका वा यथा योगमानंतर्यफलोदये १० ततः प्रशंपत्न्यसंबुध्या वातपित्तकफोत्तरान् रजस्तमोगतैर्भावैस्तद्व्याहुर्हुरत्ययं
११ प्रसन्नैरिंद्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसं तत्तत्स्वप्नेप्युपगते मनोदृष्टिर्निरीक्षते १२ व्यापकं सर्वभूतेषु वर्त्तते प्रतिबंधनः
आत्मप्रभावात्तेविद्यात्सर्वीयात्मनि देवताः १३

त्ववाताद्युत्तरान् त्रिधातुकान् देहान् पश्यंतीति तद्देहदर्शनांतं दुरत्ययं प्राग्वासनाप्राबल्यात् योगं विना परिहार्यं ११ तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिन् १२ व्यापकं उपादानत्वात् अप्रतिबं
प्रतिघातमूर्त्तं तत्र हेतुः आत्मप्रभावात् तं आत्मानं देवताः आकाशाद्याः आत्मज्ञानात् सार्वज्ञं सार्वात्म्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः १३ ॥ ॥

एवं स्वप्नावस्थामुक्त्वा सुषुप्तावस्थामाह मनसीति सार्द्धेन द्वारं स्वप्नप्रदर्शनद्वारभूतं स्थूलं देहं मनस्यंतर्हितं आस्थाय तत्रैव देहे स्वपिति सं आत्मानं अपिगच्छति। कुत्र अ-
स्मिन्नव्यक्ते सदसदात्मके मायाशबले निदर्शनं निश्चितं दर्शनं साक्षिरूपं तदेव सर्वेषां भूतानामात्मभूतो हंकारस्तत्र प्रतिविंबात्मना तिष्ठतीति तत्स्था। अध्यात्म-
गुणं आत्मानं अहंकारं गुणाश्च प्रकृतिरूपाः तेषां उपरीति अध्यात्मगुणः अहंकारादिगुणैरस्पृष्टं विंबात्मत्वात् सुषुप्तौ शुद्धे साक्षिरूपे वा हंकाराद्यो लीयंत इत्यर्थः
१४ दृष्टांतभूते स्वप्नसुषुप्ती उक्त्वा दार्ष्टांतिके सवीजनिर्वीजावस्थे योगिगम्ये तत्राद्यां संप्रज्ञातावस्थामाह लिप्सेतेति ऐश्वरं गुणं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मैर्घनं तत्मं।

मनस्यंतर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानुषं यथा तत्सदसद्व्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनं सर्वभूतात्मभूतस्थं तमध्यात्मगुणं
विदुः १४ लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणं आत्मप्रसादं तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः १५ एवं हि तप-
सा युक्तं अर्कवत्तमसः परं त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसोंते महेश्वरः १६

आत्मप्रसादं चित्तप्रसादजं शुद्धं मनः सर्वं ईश्वर इत्यर्थः १५ तपसा विषयाद्यालोचनेन युक्तं मनः सर्वं भूतं भवति। तमसः परं प्राप्तं तु मनः अर्कवत् ज्ञप्तिमात्रमेव भवति।
तत्रोभयविधं ब्रह्मभावं देहिन आह। त्रैलोक्येति। देही जीवः त्रैलोक्यप्रकृतिः कारणं ब्रह्मेत्यर्थः कारणीभूत तमसोंते तु स एव महेश्वरः शुद्धब्रह्मभूत एवेत्यर्थः। यथोक्तं
सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुच्यते। सोपाधिकस्यात्तु सर्वात्मा निरुपाख्योनुपाधि इति १६

तप इति अग्निहोत्रादिकं तपः तमः दंभदर्पादि एतत्ब्रह्म तु देवासुरैः हेतुभूतैः रजस्तमोमयैर्न प्राप्यमिति गुप्तं प्रजापतिना कीदृशं ज्ञानलक्षणं ज्ञान
स्वरूपं १७ इममेव विभागं विभजन्नाह सत्वमिति १८ तत्परमं तेभ्यः सात्विकासात्विकेभ्यः भावेभ्यः उत्कृष्टं ज्ञानमेव न तु तपः अमृतं ज्ञानान्तराबाध्यं ज्योतिः स्वप्रकाशं
अक्षरं व्यापकं भावितात्मानः ध्यानादिना शोधितचित्ताः १९ उपसंहरन्नाह हेतुमदिति ज्ञानचक्षुषा तत्वदर्शिना एतावत्वाच्यं कृत्वा सगुणं लक्षणया च निर्गुणं हेतुमत

तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणं १७ सत्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः
सत्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ १८ ब्रह्म तत्परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरं ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां ग
तिं १९ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुं २० शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णे
याध्यात्म॥ ॥

युक्तियुक्तोपपत्त्या आख्यातुं शक्यं न तु स्वर्गग्राहिकया प्रदर्शयितुं श्रवणमननाभ्यां विदितशब्दयुक्तितत्त्वः सः प्रत्याहारेण विषयेभ्य इंद्रियाणामाकर्ष
णेन ब्रह्म वेदितुं शक्यं योगांगेषु प्रत्याहार एव दुःशकः इतरत्तु संपाद्यमतो ब्रह्मप्राप्तिकामेनेंद्रियाणि जेतव्यानीत्यर्थः २० ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तंवक्ष्यमाणंचसाधनजातंसमुच्चिनोतिनसइतिधर्ममितिपाठेऽयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमितियाज्ञवल्क्योक्तलक्षणंधर्मंचतुष्टयंप्रवेदोक्तंद
र्शितम्तंस्वप्नसुषुप्त्याख्यंद्वयंदर्शितिकंचसगुणानिर्गुणाब्रह्मभावाख्यद्वयमितिचतुष्टयं व्यक्तंदृश्यं अव्यक्तंचिदात्मा यत्ततत्वमनारोपितंरूपं
यस्यतत्परमर्षिणानारायणेन १ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्वंस्वरूपतः फलतश्चाहद्वाभ्यां व्यक्तमिति ऋषिर्वेदःसएवनारायणावाकत्वान्नारायणः

भीष्मउवाच नसवेदपरंब्रह्मयोनवेदचतुष्टयं व्यक्ताव्यक्तंचयत्तत्वंसंप्रोक्तंपरमर्षिणा १ व्यक्तमृत्युमु
खंविद्यादव्यक्तममृतंपदं प्रवृत्तिलक्षणंधर्ममृषिर्नारायणोब्रवीत् २ तत्रैवावस्थितंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं नि
वृत्तिलक्षणंधर्ममव्यक्तंब्रह्मशाश्वतं ३ प्रवृत्तिलक्षणंधर्मंप्रजापतिरथाब्रवीत् प्रवृत्तिःपुनरावृत्तिर्निवृत्तिःप
रमागतिः ४ तांगतिंपरमामेतिनिवृत्तिपरमोमुनिः ज्ञानतत्वपरोनित्यंशुभाशुभनिदर्शकः ५ ॥ ॥ ॥

२ ब्रह्मांडाधिपत्यांतंसर्वकर्मफलांतमृत्युनिमित्तंयःनिवृत्तिर्देहेंद्रियाहंकारांतानांबाधःतल्लक्षणोधर्मस्तत्ब्रह्मैव ३ प्रजापतिःस्रष्टारजोमयत्वात् ४ तां
एषोस्यपरमआनंदएषास्यपरमासंपदितिश्रुतिप्रसिद्धांकैवल्यावस्थां शुभाशुभेमुक्तिसंसारौनिदर्शयेनद्रष्टुमिच्छनतुमुमुक्षुर्लौकिकीयापांक्तिपार्थीपा
मितिरावुत्ताज्ञानतत्वंचिदात्मतत्वंतद्विचारपरोनित्यंस्यात् ५ ॥

मो° १३४

134

ततत्रतत्वविचारेकर्त्तव्येएवंवक्ष्यमाणंप्रकारंजानीयात। अव्यक्तंप्रधानं। पुरुषः क्षेत्रज्ञोजीवः महत्तरईश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशइतिश्रुति
प्रसिद्धंत्रयं ६ तेषुयन्महत्तरं। तंविशेषंक्लेशादिभिरपरामृष्टतयाविशिष्टंपरमात्मानंअवेक्षेत साक्षात्कुर्यात विशेषेणावाध्यत्वावाध्यत्वलक्षणे
नवैपरीत्येन विशेषमेवाहानादीति। उभौप्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादी अनंतौ अलिंगौमानांतराविषयौ ७ यौनित्यौमहत्स्मापरिहार्यौएवमादिपुंप्रकृ

तदेवमेतौविज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ अव्यक्तपुरुषाभ्यांतुयत्स्यादन्यन्महत्तरं ६ तंविशेषमवेक्षेतविशेषेण
विचक्षणः अनाद्यंतावुभावेतावलिंगौचाप्युभावपि ७ उभौनित्यावविचलौमहद्भ्यश्चमहत्तरौ सामान्यमेतदु
भयोरेवंह्यन्यद्विशेषणं ८ प्रकृत्यासर्गधर्मिण्यातथात्रिगुणधर्मया विपरीतमतोविद्यात्क्षेत्रज्ञस्यस्वलक्ष
णं ९ प्रकृतेश्चविकाराणांद्रष्टारमगुणान्वितं अग्राह्यौपुरुषावेतावलिंगत्वादसंहतौ १० ॥ ॥ ॥

योः साधर्म्यं विशेषणंव्यावर्त्तकंवैधर्म्यंतु एवं विद्यात् ८ एवंकथंतदाहप्रकृत्येति। अप्रसववधर्मानिर्गुणश्चपुरुषइतिविपरीतं ९ विकाराणांमह
दादीनांद्रष्टारंनतुदृश्यं। एवंप्रधानक्षेत्रज्ञयोः साधर्म्यवैधर्म्येउक्त्वाक्षेत्रज्ञेश्वरयोरपिसाधर्म्यमाह अग्राह्याविति। अग्राह्यौयतः पुरुषौचिद्रूपौ। अलिं
गौलिंग्यतेज्ञाप्यतेअनेनेतिगुणादिकंप्रतिसंबंधिलिंगंतद्राहित्यात असंहतौ असंतविविक्तौ १० १० १० १० १०

राम° १३४

नन्वलिंगयोर्जीवेशयोर्लिंगभेदप्रयुक्तो भेदः कुतः स्यादित्याशंक्यौपाधिकस्तयोर्भेदो न स्वतः इत्याशयेनाह संयोगेति संयोगो दृग्दृश्ययसंबंधः लक्ष
णं ज्ञापकं अस्य त्रिगुणाविर्भावहेतुस्वयमस्य संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्त्रेति कर्तुर्बुद्धेश्चित्प्रतिबिंबवत्त्वे लक्षणमुक्तं ननु बुद्धिरेव चिच्छायापन्ना क
र्त्री किं तदुभयतंत्रेणाकर्त्रेत्याशंक्याह कर्मनिर्वृत्तिरिति कर्मणां शास्त्रीयाणां लौकिकानां च निर्वृत्तिर्निष्पत्तिर्यस्मात् अयमर्थः कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वा
दितिन्यायेन विधिनिषेधशास्त्राक्षिप्तः कश्चिन्नियोज्योऽस्त्यावदस्तिः स च न बुद्धिः तस्याः काष्ठलोष्टसमत्वेनानियोज्यत्वात् नापि पुरुषः अकर्तृत्वा
त्। अतः शास्त्रार्थवत्त्वायैतदुभयसंयोगजः कर्त्ताऽवश्यं प्रधानेश्वरव्यतिरिक्त उक्तलक्षणोऽभ्युपेय इति सः कर्त्तीयघत्तपपापयाकरणै

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा गृह्यते यया करणैः कर्मनिर्वृत्तिः कर्त्ता यश्च
विचेष्टते ११ कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेषोऽप्यसाविति ॥ ॥ ॥ ॥

रिंद्रियादिभिः साधनैर्विचेष्टते कर्म कुरुते तयातया योनिप्रदेन कर्मणा सहितो गृह्यते अतः समानेपि दृग्दृश्यसंयोगे दृश्योपाधिस्वरूपभेदात
कर्तृभेद इत्यर्थः ११ अयं च कर्तृव्यवहारस्तत्त्वतो योपि परमार्थतो दृक्कोटिरेव न तु दृश्यकोटिरिति दृष्टांतमुखेनाहाहंनाकीर्त्यत इति। यथा स्वस्य
कौंतेयत्वमजानानः कर्णः कः कौंतेय इति पृच्छति स एव सूर्येण प्रबोधितोऽहं कौंतेय इति वक्ति एवं अतः किं ब्रह्मेति पृच्छति स एव अहं ब्रह्मेति जा
नाति। एवमेकस्मिन्नपि वस्तुनि उपाधिभेदात् ज्ञानाज्ञानकृतभेदाद्विभिन्नौ शब्दप्रत्ययौ भवतः संज्ञाप्रत्ययः एवं दृश्येपि एषोऽसाविति सामी
प्यासामीप्यकृतौ शब्दप्रत्ययौ एकत्रापि भिन्नौ भवतः। एवं जीवेशाविति १२

उष्मीषी १

ननुविनिगमकाभावात्तदृश्यकोटिरेवकर्त्ताकथंनेत्याशंक्याहउष्णीषवानिति। वस्त्रैः वस्त्रवदाच्छादकैः त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथाउ
ष्णीषादन्यएवंदेहीगुणेभ्योऽन्यइत्यर्थः नहिप्रतिबिंबमुखंदर्पणेदृश्यमानमपिदर्पणकोटिगतंतथात्रीवापीतिभावः १३ चतुष्टयंदेवप्रधानयोः
साधर्म्यवैधर्म्येद्वेजीवेश्वरयोस्वसाधर्म्यवैधर्म्येइतिएतैःपूर्वोक्तैःअनाद्यनंतत्वेनचिज्जडत्वेन असंहतत्वेनकर्तृत्वेनचेतिचतुर्भिर्हेतु

135

उष्णीषवान्यथावस्त्रैस्त्रिभिर्भवतिसंवृतः संवृतोयंतथादेहीसत्वराजसतामसैः १३ तस्माच्चतुष्टयंवेद्य
मेतैर्हेतुभिराहृतं यथासंज्ञाह्यंसम्यग्गतकालेनमुह्यति १४ त्रिपंदिव्यामभिप्रेसुवर्ष्मवान्मनसाशुचिः
शारीरैरिंद्रियैरुग्रैस्वैरोनिष्कल्मषंतपः १५

भिः आहृतंयथासम्यग्व्याख्यातमित्यर्थः यथासंज्ञोउक्तविध्वंस्यानमनतिक्रांतः अंतकालेसिद्धांतसमये १४ एतच्चतुष्टयंज्ञात्वाय
त्कर्त्तव्यंतदाहत्रियमितिदिव्यादिविहाहृकाशेब्रह्मणिभवांवर्ष्मवान्देहवान् शारीरैः शरीरनिर्वर्त्यैः नियमैः शौचसंतोषतपःस्वाध्याये
श्वरप्रणिधानाख्यैः निष्कल्मषंनिष्कामंतपः योगं १५ १५